

מחקר ויעוץ • אبحاث واستشارة • Research & Consulting

מעורבות קהילתית והשתתפות אזרחית של צעירים ערבים בישראל

מיפוי מצב בשטח והמלצות מדיניות

**מוגש לקרן גנדיר
והקרן למפעלים מיוחדים במוסד לביטוח לאומי
מוגש על ידי
חברת נאס ליעוץ ומחקר חברתי וכלכלי בע"מ**

המידע לגבי המודלים הספציפיים בשטח הינו חסוי שכן הוא כולל הרבה פרטים לגבי המודלים, קהלי היעד והתכנים, אשר הארגונים אינם רוצים לחשוף לקהל הרחב. לאור זאת הובטח לארגונים שהשתתפו במיפוי שכל פרסום חיצוני של מידע ספציפי לגבי המודלים המופיעים בדוח זה (מעבר לתבנות, המלצות, מסקנות רוחביות וכן הלאה) יותנה באישור שלהם.

2	הקדמה - הנחות יסוד ומטרות המיפוי
6	הגדרות ומתודולוגיה
6	1. מהי מעורבות קהילתית
7	2. מרחב המחקר של המיפוי
7	א. מיפוי של "האי בתוך האוקיינוס"
8	ב. מנעד הגילאים
9	3. מתודולוגית המיפוי
9	א. חוסר במקורות מידע
10	ב. תהליך המיפוי
10	ג. מה לא במיפוי
11	רקע והקשר חברתי ומערכתי
11	1. רקע חברתי-חינוכי
11	א. כללי
14	ב. עליה במדדי חינוך והשכלה גבוהה, אך עדיין פערים מהחברה היהודית
16	ג. התפתחות מעמד ביניים עם גישה מסורתית למגורים
16	ד. משבר מנהיגות ואלימות גואה
17	ה. תפיסת ההתנדבות בחברה הערבית
19	ו. אתגר הרצף הכרונולוגי בחינוך הערבי
20	2. רקע מערכתי-ממשלתי
20	א. הוואקום המבני
22	ב. מגמות ומסגרות ממשלתיות חדשות בשנים האחרונות
25	מסקנות ותובנות מהמיפוי
25	1. מודלים ותכנים עיקריים
30	2. אתגרי רוחב והזדמנויות
38	3. קורונה - תובנות ממצב החירום
41	המלצות
41	1. המלצות בתחומים תוכניים
45	2. המלצות רוחביות
47	מיפוי גרפי של המודלים
48	נספח א - מיפוי הארגונים והמודלים
76	נספח ב - שאלון

הקדמה - הנחות יסוד ומטרות המיפוי

תקופת המעבר מהתבגרות לבגרות צעירה היא תקופה משמעותית ביותר לגיבוש עתידו של הפרט. בתקופה זו מעצבים מתבגרים ציפיות, שאיפות ועמדות הנוגעות לחייהם האישיים ולהשתלבותם בחברה בעתיד. צעירים משלבים את את החלקים השונים של זהותם העצמית תוך אינטראקציות חברתיות עד לכדי תחושה מגובשת של מי שהם והיכן הם משתלבים בעולם.¹ זו הסיבה בגינה מתבגרים בדרך כלל מפתחים את דעותיהם, שאיפותיהם וציפיותיהם ביחס למעמד החברתי, הכלכלי והפוליטי² ולכן מתבגרים מקבוצות מיעוט הסובלים מהזדהות ממשאבים חומריים ותרבותיים בחברה, יטו לפתח שאיפות וציפיות נמוכות יותר בתחומי ההשכלה והתעסוקה.³

הערבים אזרחי ישראל היו במשך שנים קבוצת מיעוט שנדרשה להתמודד עם אפליה מערכתית בספירה הפוליטית, החברתית, הכלכלית⁴ והתרבותית. על רקע הסכסוך הישראלי-ערבי מחד, ועל רקע המתחים בין הרוב למיעוט בתוך המדינה עצמה מאידך, קבוצת אוכלוסייה זו לא זכתה לכלל הזכויות האזרחיות,⁵ החברתיות והפוליטיות המגיעות לה, ועל אף הצמצום באפליה הגלויה והממוסדת כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל בעשורים האחרונים,⁶ וההשקעה הגוברת של תקציבי ממשלה,⁷ מצב זה נמשך במידה זו או אחרת עד לימנו. במקביל, חולשתה של מערכת החינוך הערבית והעובדה כי היא מתמקדת בעיקר בהצטיינות אקדמית והרבה פחות בבניית זהות, שייכות וחינוך למעורבות קהילתית ואזרחות פעילה - מייצרים מצב בו צעירים ערבים רבים מגיעים לצומת מכריעה זו ללא כלים מתאימים אשר יתמכו ויקדמו ומעורבות קהילתית והשתתפות אזרחית. כפועל יוצא מכך, **צעירים ערבים בישראל מוצאים את עצמם בצומת מכריעה בחייהם כשהם נדרשים לשכך את המתח שבין זהותם הערבית לבין הרצון להשתלב בחברה הישראלית בעודם מצוידים בכלים מועטים בלבד לשם כך.**

Kroger 2007 1

Sewell, Haller & Ohlendorf, 1970 2

Marjoribanks, 1997 3

4 **שׁוֹבְרִים אִי־שׁוֹיִן - הַתְּמוּדוּת עִם אִפְלִיית עִרְבִים בְּשׁוֹק הָעֵבֹדָה הַיִּשְׂרָאֵלִי**, טליה שטיינר בהנחיית מרדכי קרמניצר, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מאי 2013.

5 **מַחְקֵר לְבִדְקַת הַמְּדִינִיּוֹת הַמְּמַשְׁלֵתִית כִּלְפֵי הָאוֹכְלוֹסִיָּה הָעִרְבִית בְּמִסְגֵּר עֲבוֹדַת הַרְשׁוּיּוֹת הַמְּקוֹמִיּוֹת בְּחִבְרָה הָעִרְבִית - דו"ח סופי - מוגש למרכז השלטון המקומי בישראל דצמבר 2015.**

6 **תְּמוֹנַת מִצַּב פִּיתוּחַ כִּלְכָּלִי: הַחִבְרָה הָעִרְבִית, הַדְּרוֹזִית וְהַצִּרְקִסִית**, ניצה (קלינר) קסיר אסף צחור-שי, מפת דרכים לחברה משותפת, גבעת חביבה, דצמבר 2016.

7 **פְּעִילוֹת הַמְּמַשְׁלָה לְפִיתוּחַ כִּלְכָּלִי בְּאוֹכְלוֹסִיָּת הַמִּיעוּטִים בִּשְׁנֵים 2016-2020**, **הַחֵלַת מְמַשְׁלָה מִס. 922. הַמְּמַשְׁלָה אִישְׂרָה** **אֶת תּוֹכְנִית הָעֵקֶב בְּמַגֵּזר הָעִרְבִי: עֵלוֹת הַתּוֹכְנִית כ-15 מִלִּיאָרְד שְׁקֵל**, מוטי בסוק וטלי חירות-סובר, דה-מרקר, 30.12.2015.

למעשה, כפי שיפורט להלן, עצם המושגים המשמשים לדון על תחום פעולה זה - מ"התנדבות צעירים", דרך "מעורבות קהילתית" ועד ל"השתתפות אזרחית" נתפסים לעיתים בקרב חלק מהצעירים הערבים והפעילים בארגונים כמושגים בעלי קונוטציה פוליטית. נושא הזהות וההזדהות של הצעירים הערבים מרכזי בהקשר זה, ויידון בהמשך.

מציאות זו משמעותית במיוחד אל מול המבנה המערכתי של מדינת ישראל, אשר נבנה מראשית ימי המדינה על מנת לשרת אתוס יהודי-ציוני, במקביל לאתוס הדמוקרטי. ללא הבעת עמדה לגבי עובדה זו, משמעותה המעשית של מציאות זו הינה כי מערכות רבות במדינה נבנו באופן שאינו הולם את הרקע התרבותי-דתי-חברתי ומהלך החיים של האוכלוסייה הערבית - והצעירים בתוכה. **נקודות הזמן המרכזית בה מופיע וואקום מבני זה בצורה מובהקת הינה סיום הלימודים בתיכון ושנות העשרים המוקדמות.** עבור הצעירים היהודים קיימות מערכות לאומיות ממוסדות של גיוס לצבא או לשירות לאומי וכן שנת שירות בתנועת נוער, מכינות אזרחיות ומכינות קדם-צבאיות אשר בונות יכולים וכלים ומקדמות התנדבות, מנהיגות, מעורבות, הכנה לגיוס, הכנה ללימודים, השתתפות אזרחית וכן הלאה. לאחר השירות הצבאי, צעירים יהודים רבים יוצאים לטייל בעולם, חוויה שגם כן מעצימה אותם ומפתחת בהם מודעות לעצמם, לסביבה, למדינה ולעולם. המעורבות של חלק ניכר מהנוער היהודי בתנועות נוער וארגוני נוער שונים, וכן השתתפותם במסגרות של שנות י"ג ושנות מכינה, מובילות בהמשך למעורבות חברתית במגוון רחב של ארגוני בוגרים, בוגרי יחידות צבאיות וכן הלאה.

מסלול זה, שהינו במידה רבה "ברירת המחדל" של צעירים יהודים רבים, מייצר מגוון חוויות מעצבות והזדמנויות לפיתוח זהות חברתית-קהילתית פעילה ומעורבת, כמו גם רשתות חברתיות, אשר ישרתו את הצעירים היהודים במהלך כל חייהם. חלק ניכר ממערכות אלו גם מוכר על ידי המדינה, אשר מתגמלת את הצעירים המשתתפים בהן - אם מבחינה חומרית (למשל "הקרן לחיילים משוחררים") ואם מבחינת הקרדיט שמקבל מי שמסגרות אלו מופיעות בקורות החיים שלו (למשל רשג"ד בתנועת נוער או בוגרת שירות לאומי).

אולם, מסלול "ברירת מחדל" זה נעדר במידה רבה עבור הצעירים הערבים אשר רובם המוחלט פטור משירות צבאי (מלבד גברים דרוזים) ואינו משתתף בשנות שירות, בשירות לאומי-אזרחי או במכינות השונות - אלא לרוב ממשיך ישירות מהלימודים בתיכון ללימודים באקדמיה, אל עולם העבודה או לבניית משפחה. הצעירים הערבים, המהווים נתח משמעותי מהחברה הערבית (הצעירה יותר מזו היהודית), מוצאים עצמם למעשה ללא מסגרות לאומיות-ממלכתיות מותאמות. עובדה זו משמעותית עוד יותר אל מול חולשתה של החברה הערבית ושל מערכת החינוך הערבית. כלומר - **למעשה ניתן לתאר את רוב הצעירים הערבים, כפי שהגדירו כמה וכמה מהמרוויינים, כ"חסרי מסלול"**.⁸

מאפייניהם של הצעירים הערבים והתהליכים החינוכיים, הכלכליים והחברתיים המרכזיים העוברים על החברה הערבית כולה יפורטו להלן.

אל מול וואקום מערכתי זה, בשנים האחרונות התגברה התובנה כי לפיתוח מודלים של מעורבות חברתית המותאמים לצעירים ערבים בגילאי 18-24, יכולה להיות משמעות קריטית לשילובם המיטבי בחברה הישראלית. מחקרי ההערכה (המועטים יחסית) שהתקיימו עד כה לגבי מודלים כאלו, מראים כי הם מקדמים מוביליות חברתית שכן המשתתפים בהם משתלבים באחוזים גבוהים הרבה יותר בהשכלה גבוהה ותעסוקה; מפחיתים את ייצוגם של הצעירים הערבים בקרב חסרי המעש, קבוצות סיכון ופשיעה; מעודדים אותם להיות אזרחים פעילים ולהתנדב בקהילותיהם; ומגבירים את המחויבות שלהם לקידום חברה משותפת בישראל בכלל.⁹ מתוך כך, בשנים האחרונות פועלים מגוון ארגוני חברה אזרחית לפתח מודלים ותוכניות אשר מטרתם לייצר אלטרנטיבה עבור צעירים אלו, על מנת לאפשר גם להם מעבר חלק ומשמעותי יותר אל חיי הבגרות. זאת ועוד - ניכר כי גם בקרב חלק ממשרדי הממשלה מתגברת ההבנה כי השקעה בצעירות, ובעיקר בצעירים, בשנים קריטיות אלו תחסוך למדינה עלויות רבות בהמשך הדרך ואף תוביל לערך כלכלי ממשי מבחינת מיצוי ההון האנושי של האזרחים הערבים במדינה.

⁸ שנת התנדבות אזרחית לצעירים ערבים, אריאל דלומי וסלימאן אלעמור, ישראל היום, 5.8.2020.
⁹ ראו למשל, השפעת תכנית שנת קהילה על בוגריה, ענת שריד ויוסי "פפה" גולדמן, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, יוני 2017 (הערכה של תוכניות של ארגון אג'יק); מרכז מעשה - סקר בוגרים, טל כהנא - הערכה, מדידה ומחקרי שוק, דצמבר 2013. חשוב לציין כי עד כה נערכו מעט מאוד מחקרים בנושא, וגם בהם מצוין כי מספר המשיבים נמוך יחסית. יש צורך ברור להרחיב את בסיס הידע המחקרי בתחום זה על מנת לתקף את הממצאים שכבר עלו.

מטרתו של מחקר זה למפות ולנתח מודלים מרכזיים מבין תוכניות אלו ולענות על השאלות הבאות:

- א.** מהי 'מעורבות קהילתית' או 'השתתפות אזרחית'? כיצד מגדירים אותה המומחים והפעילים בשטח?
- ב.** מה הרקע החברתי-תרבותי (בקרב החברה הערבית) והמערכתי (במסגרת תוכניות המדינה) בתוכו מתקיימים המודלים של מעורבות הקהילתית והשתתפות אזרחות של צעירים ערבים כיום?
- ג.** מהם המודלים והתוכניות המרכזיים הקיימים כיום ונותנים מענה לצעירים ערבים בגילאי 18-24?
- ד.** מהם החסמים והקשיים העיקריים בהם נתקלים הארגונים המפעילים את התוכניות?
- ה.** מהן התובנות המרכזיות שניתן להסיק ממיפוי התוכניות? מה עובד? למה טרם יש פתרון?
- ו.** מהן התובנות שהוסקו לאחרונה בהקשר זה ממשבר הקורונה?
- ז.** מהם הקריטריונים המרכזיים אותם כדאי להפעיל בבואנו להעריך ולשקול תמיכה במודלים כאלו בהסתכלות לעתיד?

1 | מהי מעורבות קהילתית/השתתפות אזרחית?

קיים מגוון גדול של הגדרות אקדמיות למונח "השתתפות אזרחית" או "מעורבות קהילתית", הכולל נושאים כגון השתתפות בבחירות, התנדבות, מעורבות, תרומה, יוזמה, השתתפות במנגנוני קבלת החלטות, אקטיביזם ועוד ועוד. מכיוון שמיפוי זה אינו מתמקד במיפוי ההיבטים התיאורטיים של המושג, נציין רק שני מקורות חשובים. הראשון הוא החוברת [ההשתתפות האזרחית החדשה של צעירים בישראל](#) שהוציאו ב-2019 קרן גנדי, הרשת להתנדבות ישראלית והמועצה הלאומית להתנדבות בישראל, בה קיימת המשגה רחבה של מונח זה. השני הוא מדד ה-[Better Life Index](#) אשר ה-OECD מגדיר לכל המדינות החברות בו (וישראל בכללן), כאשר אחד המדדים המרכזיים בו הוא זה של [מעורבות אזרחית](#). בהקשר זה מצויינים היבטים של אמון בממשל ובמוסדות הציבוריים במדינה, הצבעה בבחירות והשתתפות במנגנונים ותהליכים של קבלת החלטות. בסקירה על מדד זה מצוין כי "מחקרים הוכיחו כי יש קשר ישיר בין ... מידת המעורבות האזרחית ליכולת של החברה לעמוד במשברים, כלכליים כמו זה האחרון, או פוליטיים" וכי "מעורבות אזרחית יוצרת שייכות לקהילה, השתתפות בקבלת ההחלטות הציבוריות, לא רק במעמד הבחירות, אלא בכל ימות השנה".¹⁰ מעניין לציין כי מקומה של ישראל בדירוג ה-OECD עלה באופן משמעותי בין המדד של 2013 - בו ישראל דורגה במקום האחרון עם ציון של 2.2 במעורבות חברתית,¹¹ לבין המדד האחרון שפורסם ב-2020 ובו ישראל מדורגת במרכז הסקאלה, עם דירוג של 6.5 במעורבות חברתית.¹²

עם זאת, כפי שיפורט להלן, בהקשר של התנדבות ומעורבות קהילתית של צעירים ערבים קיים חוסר משמעותי הן בהמשגה, הן במיפוי והן בנתונים. מהראיונות שנעשו עם מנהלי ארגוני השטח ועם מומחים רבים בתחום, עלו מספר תמות מרכזיות:

- **זהות:** הכרת העצמי, הקהילה והזהות האישית והקולקטיבית - אל מול החוסר הכמעט מוחלט בעיסוק בתחומים אלו במערכת החינוך ובמסגרות החברתיות, הקהילתיות והמשפחתיות בחברה הערבית.

10 [ישראל וה-OECD](#), לנה זיגור, 13 בנובמבר 2013, משרד העבודה והתעשייה.

11 שם.

12 OECD, [Better Life Index](#), Israel, 2020

- **העצמה:** יצירת תחושת מסוגלות, אמונה בעצמי ופיתוח תמונת עתיד - אל מול חולשות החברה הערבית ותחושה של חלק ניכר מהצעירים בה שאין בכוחם להשפיע, אין בכוחם לפרוץ את גבולות הישוב, העוני וההזרה, מה שלעיתים יוצר מצב של 'חלומות מוגבלים', תסכול וניכור.
- **לקיחת אחריות:** על עצמי ועתידי, על הקהילה, על החברה ועל תהליכים במדינה או על פתרון בעיות חברתיות ספציפיות - אל מול תחושות תסכול וחוסר אונים הקיימות בקרב חלקים מהדור הצעיר.
- **התנדבות ונתינה:** תוצר של ראית העצמי כמישהו שיכול לתת ויש לו מה לתת וכן לקיחת אחריות כלפי אלו שיש להם פחות או יכולים להיעזר - אל מול ההיחלשות של מסורת ההתנדבות הספונטנית והחוסר במסגרות ממוסדות.
- **השתתפות אזרחית:** נושא זה קיים בחלק ניכר מהמודלים. בחלקם זוהי הנחת יסוד אותה הארגון מעוניין לקדם, בעוד בחלק אחר מהמקרים זוהי שאלה שמנהלי הארגונים והתוכניות מעלים - כיצד לשלב בין המקום המוחלש והמודר, ולעיתים קרובות המנוכר, בו נמצאים הצעירים הערבים, לבין מושג של "אזרחות" המניח בחובו שוויון ותחושת הזדהות עם המדינה.¹³
- **מנהיגות:** חלק ניכר מהארגונים ציינו כי ההעצמה של הצעירים מטרתה לייצר "שכבת מנהיגות חדשה" - אל מול החוסר במנהיגות אזרחית, מקומית, צעירה ופעילה בחברה הערבית.

¹³ אמל אל-סאנע אל-ח'ג'ו'ג' נביל ארמלי, התנדבות היא זכות - התנדבות בחברה הפלסטינית בישראל, מרכז ההתנדבות הקהילתי בנגב - אוהל המתנדבים, אג'ק-מכון הנגב, אפריל 2008.

2 | מרחב המחקר של המיפוי

א מיפוי של "האי בתוך האוקיינוס":

המיפוי הנוכחי הינו בבחינת "מיפוי מתחת לפנס" כפי שאמרה אחת המרואיינות, שכן בחברה הערבית יש מעט מאוד צעירים שמתתפים במסגרות מאורגנות של התנדבות ומעורבות קהילתית ואזרחית, בעוד רוב הצעירים הערבים אינם נחשפים אליהן כיום. רוב התוכניות כיום הינן "תוכניות בוטיק" שבשל אתגרים של גיוס משתתפים מחד ושל חוסר בתקצוב מאידך, לא מצליחות להגיע למאסות של הצעירים הערבים. הפוטנציאל של שכבות הגיל 18-24 בחברה הערבית הינו כ- 250,000 צעירים (כל שכבת גיל מונה כ- 36,000 בממוצע¹⁴), בעוד שעל פי המיפוי, בכל התוכניות יחד משתתפים כ- 3,500 צעירים (כ-1.5% מהפוטנציאל), כאשר כחצי מהם משתייכים לתוכניות המוגדרות כ- Gap Year (או "שנת י"ג") וחציים בתוכניות אחרות של מעורבות קהילתית. במקביל, המיפוי מראה כי התחום של מעורבות קהילתית של צעירים ערבים הינו מורכב וכולל מגוון רחב ומרשים של תוכניות ומודלים, אשר טרם מופו באופן שיטתי, והוא מגלם פוטנציאל משמעותי לקידום הצעירים הערבים ושילובם בחברה הישראלית.

ב מנעד הגילאים:

למרות שהדו"ח מתמקד בגילאי 18-24, חלק קטן מהפרויקטים שמופו כוללים מנעד גילאים רחב מעט יותר, וזאת משני טעמים. הראשון הוא כי מושג ה"צעירים" בישראל מוגדר בדרך כלל ככולל את טווח הגילאים 18-30. השני הוא כי התנדבות ומעורבות קהילתית לא יכולים להתחיל "יש מאין" בגיל 18, ויש להניח תשתית ארגונית, חינוכית ותפיסתית בשנים מוקדמות יותר על מנת להבטיח כי ילדים ונוער מהחברה הערבית ייחשפו למודלים שונים ולהזדמנויות של התנדבות, בינוי קהילה ויזמות חברתית כבר בשלבים מוקדמים. כפי שיפורט להלן, החברה הערבית נמצאת במצב ייחודי בו לא קיימות כמעט מערכות גדולות ומרכזיות המעודדות התנדבות ומעורבות חברתית של צעירים ערבים, בעוד תחום החינוך הבלתי פורמלי לילדים ולנוער נמצא עדיין בחיתוליו. משכך, חלק מהארגונים דיווחו כי למידה של שנים הביאה אותם למסקנה כי עליהם לפעול כדי לייצר מסגרות מעורבות חברתית כבר בשנות התיכון.

14 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אוכלוסייה לפי דת, גיל ומין, 2017.

חוסר במקורות מידע:

אחד האתגרים המרכזיים במיפוי ותיאור התחום של מעורבות קהילתית והשתתפות אזרחית של צעירים ערבים הינו החוסר בנתונים. רוב הנתונים הקיימים ישנים ומתייחסים רק לנושאים ספציפיים כגון התנדבות או תרומה, ללא מיקוד בקבוצת הצעירים. להלן מקבץ נתונים בהקשרים אלו:

בהקשר של תרומה פילנתרופית, זידאן וגאנם במחקרם משנת 2000¹⁵, ציינו כי "שיעור התורמים בשנת 1997 הגיע ל-57% מכלל החברה הבוגרת בקרב החברה הערבית." "...כמחציתם תרמו באופן לא פורמלי - ישירות לאדם או למשפחה - ורק כ-20% תרמו לארגונים או באמצעותם". בעניין ההתנדבות, במחקר זה נמצא כי "בשנת 1997 שיעור המתנדבים הגיע לכדי 28% מכלל האוכלוסייה הבוגרת בחברה הערבית בישראל", כאשר מתוכם "שיעור המתנדבים באופן לא פורמלי גדול פי שלושה משיעור המתנדבים באופן פורמלי (23% לעומת 8)". באמאנינה מציינים כי "משנת 2000 לא נעשה מחקר אקדמי מקיף שיכול לשקף הנעשה בנושאי התרומה וההתנדבות בחברה הערבית."¹⁶

על פי פרסום של הלמ"ס לכבוד יום המתנדב הבינלאומי בדצמבר 2019, קיימים הבדלים משמעותיים בהתנדבות של הקבוצות השונות בחברה הישראלית. לפי הסקר, שנערך בקרב בני 20 ומעלה בשנת 2018, באותה השנה התנדבו כ-1.1 מיליון ישראלים שהם 21% מבני 20 ומעלה באוכלוסייה, ובתוכם 24% מהיהודים ו-6% מהערבים.¹⁷ ככל הידוע אין סקר אקדמי או בחינה מתודולוגית של מעורבות קהילתית או השתתפות אזרחית של צעירים ערבים, ובימים אלו מתקיים מחקר ראשון של המכון הישראלי לדמוקרטיה ברשות מירב שביב, ד"ר נסרין חדאד חאג' יחיא וארן זינר, הסוקר מודלים שונים של GAP YEAR (שנות י"ג) בחברה ערבית המקדמים שילוב בהשכלה גבוהה ובשוק התעסוקה. מבחינה זו המיפוי הנוכחי - הגם שאינו אקדמי - מייצר גוף ידע חדש בתחום.

15 אליאס זידאן ואסעד גאנם, תרומה והתנדבות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי - אוניברסיטת בן גוריון, 2000.

16 החממה ליזמות, מעורבות חברתית והתנדבות בחברה הערבית, אמאנינה, 2017-18.

17 [מתנדבים או לא? סקר ההתנדבות הגדול](#), שלומית שרביט ברזילאי, YNET 5 בדצמבר 2019.

תהליך המיפוי:

תהליך המיפוי הורכב משני מסלולי איסוף נתונים - הראשון הנו סקירת ספרות וסקירת דוחות שנכתבו על ידי ארגונים, אקדמאים ופעילים שונים בתחום. השני, המרכזי מביניהם, הינו סבב ראיונות עומק אשר התקיים בחודשים מאי ויוני 2020 עם מעל 40 מנהלי עמותות ותוכניות, רכזים, פעילים ומומחים - ערבים ויהודים כאחד. הראיונות התקיימו על פי שאלון חצי מובנה שנכתב לצורך כך (מצורף כנספח ב' לדוח זה). בהמשך לכך, נאספו חומרים רבים מהארגונים לגבי רציונל הפעולה שלהם, הפעילויות והמודלים שהם מפעילים, וכן דוחות הערכה אם נעשו. לבסוף, נבנה דף פרופיל לכל אחד מהארגונים שמופו הכולל תקציר המידע לגבי המודלים והתוכניות שכל ארגון מפעיל (דפי הפרופיל הארגוניים מצורפים כנספח א' לדוח זה).

מה לא במיפוי:

המיפוי מתמקד בתוכניות ובמודלים המרכזיים המופעלים על ידי ארגוני חברה אזרחית - יהודים, ערבים ומשותפים, בעיקר עבור צעירים ערבים בגילאי 18-24, וגם בגילאים מעט צעירים ומבוגרים יותר. המיפוי אינו כולל מסגרות ממשלתיות ממוסדות שמקדמות באופן בלעדי תעסוקה והשכלה גבוהה (כגון מכינות קדם אקדמיות, שירות לאומי-אזרחי כללי ותוכניות של מרכזי ריאן), אינו כולל ברוב המקרים תוכניות המשלבות צעירים ערבים כחלק מתוכניות ארציות רחבות יותר (למשל תוכניות הצוערים של עתודות לישראל) ואינו כולל מיפוי של מסגרות לצעירים שמגדירות עצמן בעיקר כמסגרות פוליטיות ודתיות (למשל נוער חד"ש, בלאדנא - נוער בל"ד או נוער התנועה האיסלמית).

1 | רקע חברתי-חינוכי

כדי להבין את ההקשר החברתי-תרבותי בתוכו חיים הצעירים בחברה הערבית ובתוכו מתקיימות התוכניות שנכללות בנייר זה, חשוב להכיר בשינויים המהירים והדרמטיים שהחברה הערבית עוברת בשני העשורים האחרונים. שינויים אלו כוללים מגמות מורכבות, מנוגדות לעיתים, בין פערים רחבים לבין סגירתם החלקית, בין 'מודרניזציה' ו'ישראלזציה' לבין 'שמרנות' ו'פטריארכליות', בין שילוב גובר בהשכלה הגבוהה ובשוק התעסוקה המודרני לבין ניתוק וחוסר מיצוי הפוטנציאל של צעירים וצעירות רבים מהחברה הערבית. פרק זה מפרט כמה מהתהליכים החברתיים הרלוונטיים במיוחד לצעירים בחברה הערבית: שילוב בהשכלה גבוהה ובתעסוקה, חוסר מעש, צמיחתו של מעמד ביניים, שבירת מסגרות, אלימות גואה, התפתחות תפיסת ההתנדבות בחברה הערבית ואתגרי הרצף הכרונולוגי בתחום המעורבות הקהילתית.

א כללי:

על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לתחילת שנת 2018, קצת פחות ממחצית מכלל האוכלוסייה הכללית במדינת ישראל (43%) הינם צעירים עד גיל 24, וכשליש ממנה (33%) הם ילדים מתחת לגיל 18. בהשוואה בין האוכלוסייה היהודית לערבית מתברר כי שיעורם של צעירים בני 18-25 בחברה הערבית גבוה משיעורם בקרב החברה היהודית והם מהווים 27% מתוך קבוצת גיל זו (לעומת 21% מהאוכלוסייה הכללית).

הפערים בין האוכלוסייה היהודית והערבית מתועדים במדד החברתי-כלכלי של היישובים בישראל שמתפרסם אחת לכמה שנים מטעם למ"ס. הפערים מתבטאים במדדים רבים ושונים כמו בריאות, דיור, הכנסה, עוני, תעסוקה, השכלה, ורמת חיים. מדדי הפיתוח הנמוכים של היישובים הערביים מלמדים על המציאות ועל ההקשר החברתי-כלכלי שבמסגרתו גדלים צעירים ערבים במדינה. הרוב המכריע של היישובים הערביים (81%) מדורג בשלושת האשכולות הנמוכים של המדד, ומכאן שרוב הצעירים הערבים גדלים בישובים שבהם שוררים עוני ורמה כלכלית-חברתית נמוכה, כולל רמת שירותים נמוכה שהרשויות הערביות מספקות לתושביהן.¹⁸

¹⁸ דירוג הרשויות המלא המעודכן ביותר (2018) באתר משרד הפנים. מלבד שני יישובים חרדים (מודיעין עילית וביתר עילית), אשכול 1 הנמוך ביותר מורכב כולו מרשויות ערביות-בדואיות.

ואכן, על פי מומחי תוכנית "יתד - התוכנית הלאומית לצעירות ולצעירים במצבי סיכון", למרות שאין נתונים מדויקים על כך, ההנחה היא כי החברה הערבית סובלת מאחוזי צעירים בסיכון הכפולים מאלו של החברה היהודית - כ- 40% מכל קבוצת גיל לעומת כ- 20% בחברה היהודית, כאשר כ- 43% מהצעירים בחברה הערבית חיים במשפחות מתחת לקו העוני.¹⁹ מומחי התוכנית מוסיפים כי ההשתייכות לקבוצת מיעוט, ולחברה הערבית בפרט, "מעלה מאוד את הסיכון להשתייך למצבי סיכון", ויש אף הטוענים כי "מעצם היותם חלק מקבוצת המיעוט הערבי בישראל, בשל הפער האדיר בהזדמנויות ובשל המצב הפוליטי הפנימי במדינה, כמעט כל הצעירים הערבים הינם במידה זו או אחרת צעירים בסיכון". מחקר אקספלורטיבי חדש מסכם כי הצעירים הערבים בגילאים אלו מתמודדים עם "אתגרים ייחודיים נוספים... בשל היותם חלק מחברה קולקטיביסטית ופטריארכלית כמו גם חלק ממיעוט".²⁰

כתוצאה מכל אלו, מחקרים אחרונים מראים כי הצעירים בחברה הערבית סובלים באחוזים משמעותיים מתופעת "חוסר מעש". המונח "חוסר מעש" (NEET - Not in Education Employment or Training) נטבע לראשונה בבריטניה בסוף שנות השמונים של המאה העשרים ומתייחס לצעירים הנמצאים בחוסר השתתפות בלימודים, עבודה או הכשרה מקצועית. על פי מחקר מ-2019, תופעה זו מתרחשת בקרב הצעירים הערבים בשל מספר גורמים הנכונים לקבוצות מיעוט מוחלשות במקומות אחרים בעולם - כגון רמות השכלה נמוכות, היעדר תמיכה הורית מספקת ומצב סוציו-אקונומי נמוך. בנוסף, "הדרה אתנית והנגישות המועטה יחסית של שוק העבודה היהודי לערבים מגבירים את התופעה של 'חוסר מעש' בקרב הצעירים הערבים".²¹

19 תכנית יתד התוכנית הלאומית לצעירות וצעירים במצבי סיכון, מודל הפעלה, אפריל 2018, עמוד 8. על פי הגדרות התוכנית הלאומית, צעירים וצעירות "בסיכון" הינם אלו הסובלים ממחסור וקושי באחד מתחומי החיים המרכזיים (תעסוקה, רווחה, בריאות, מוגנות וכן הלאה), ואינם יכולים להתגבר על הקשיים שמציבים גילאים אילו ללא עזרה חיצונית שהיא מעבר לתמיכת המשפחה והרשתות החברתיות שלהם.

20 Challenges in the transition to adulthood of young-adult Arabs who graduated from residential facilities in Israel, Yafit Sulimani-Aidan, [Children and Youth Services Review, Volume 113](#), June 2020

21 The contemporary impact of social space barriers on the inaction and the future orientation construction of young Arabs aged 18-22, Nasreen Hadad Haj-Yahya, PhD Research, Tel-Aviv University, 2019, p. 6

מחקר מקדים מ-2017 מצא כי 37.2% ממשתתפי הסקר (צעירים ערבים בגילאי 19-23) דיווחו שהם חסרי מעש, ובתשובה לשאלה מה הם עושים בתקופה זו נמצא שכרבע מהם מחפשים עבודה והשאר עסוקים בדברים אחרים כגון הכנה ללימודים גבוהים או טיפול בילדים קטנים. המחקר מצא קשר בין משתני רקע של צעירים אלו, כגון מגדר, השכלת האם וידיעת עברית ובין תופעת חוסר המעש - כך שחוסר המעש היה רב יותר אצל נשים ומועט יותר בקרב בנים ובנות לאימהות משכילות ובקרב אלו היודעים עברית ומרגישים בנוח יותר בקרב האוכלוסייה היהודית.²²

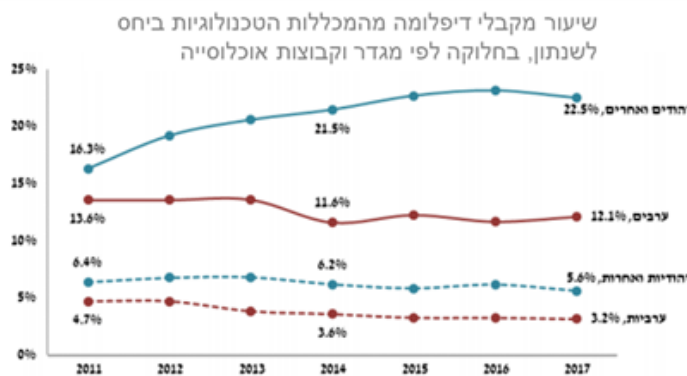
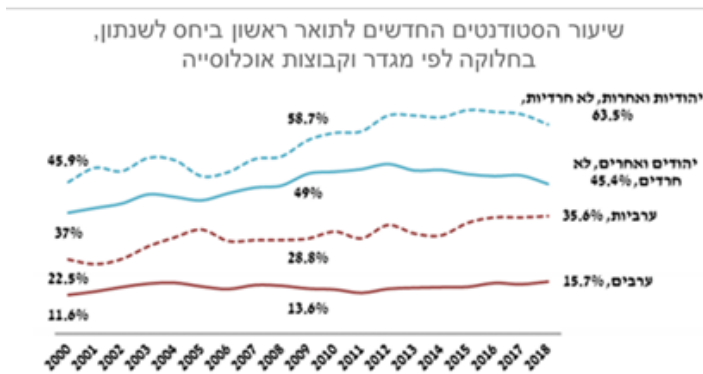
בדיון שהוקדש לצעירים ערבים במהלך תהליך ההתייעצות של המשרד לשוויון חברתי וארגון שיתופים לקראת בניית "תוכנית לאומית לצעירים בישראל", עלו מספר רב של חסמים ואתגרים המקשים על צעירים ערבים למצוא את הפוטנציאל הגלום בהם. למרות שצוין כי ביחס לאוכלוסייה הכללית של צעירים ערבים "יש פה יותר [משתתפים] אקטיביסטים ואקדמאים", רוב הצרכים שעלו מהמשתתפים התמקדו במיצוי זכויות ומיצוי פוטנציאל בסיסי כגון השלמת בגרות והכוון להשכלה ותעסוקה - ולא בנושאי מעורבות אזרחית והשתתפות במעגלי קבלת החלטות. המשתתפים ציינו כי "הצעירים בחברה הערבית חיים במצב של הישרדות" וכי "קיים חוסר אמון מול הממשלה", "אין מוטיבציה להשתתף" ו"יש חשדנות כלפי הממשלה ותוכניותיה". המשתתפים העלו צרכים ייחודיים לחברה הערבית כגון הגיל הצעיר בו הם צריכים לקבל החלטות של השכלה וקריירה, חוסר אדיר בתשתיות כגון תחבורה ציבורית ומרחבי פנאי ציבוריים וכן חוסר במידע, הצורך של צעירים לעזור בפרנסת המשפחה, עבודה "בשחור" של צעירים רבים, וחסמים ייחודיים לנשים ערביות.²³

²² [חוסר מעש בקרב צעירים ערבים בישראל](#), נסרין חדאד חאג' יחיא וסאמי מיעארי, המכון הישראלי לדמוקרטיה, פברואר 2017.

²³ [סיכום מפגש היועצות עם צעירים וצעירות מהחברה הערבית](#), 9.10.2018, באקה אל גרביה, תהליך השיתוף של המשרד לשוויון חברתי, המשרד לשוויון חברתי וארגון שיתופים.

עליה במדדי חינוך והשכלה גבוהה, אך עדיין פערים מהחברה היהודית:²⁴ במהלך העשור האחרון היתה התקדמות ניכרת בהישגים של תלמידים וסטודנטים ערבים, כולל שיפור באחוזי הבגרויות, ירידה באחוזי הנשירה והכפלת מספר הסטודנטים הערבים במוסדות ההשכלה הגבוהה. אולם נותרו פערים משמעותיים אל מול החברה היהודית המתבטאים בפערים בתקציבים, באיכות סגל ההוראה, בגישה פדגוגית שמרנית ובחוסר בלימודי העשרה, בחוסר בתשתיות פיזיות, באחוזי ההשתתפות נמוכים יחסית בהשכלה גבוהה (בעיקר בקרב גברים ערבים) ובמגוון מצומצם של תחומי לימוד וכן הלאה. מכיוון שפירוט מעמיק של נושא זה הינו מחוץ להגדרת המיפוי הנוכחי, בגרפים הבאים ניתן לראות מספר מדדים שמדגימים הן את העלייה בהישגים והן את הפערים הקיימים עדיין בתחומים אלו:²⁵

24 מערכת החינוך הערבי בישראל: תמונת מצב ואתגרי העתיד, ד"ר נסרין חדאד חאג'י-יחיא, אריק רודניצקי, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 25.12.2018

25 מקורות: קידום תעסוקה בחברה הערבית בדגש על נשים ערביות, ד"ר נסרין חדאד חאג'י-יחיא, איימן סוף, ניצה (קלינר) קסיה, מסמך המלצות, המכון הישראלי לדמוקרטיה, המשרד לשירותים חברתיים וקרן פורטלנד, ינואר 2020. [חסמים להשתלבות האוכלוסייה הערבית במערכת ההשכלה הגבוהה](#), אגף הכלכלן הראשי במשרד האוצר, סקירה שבועית, ינואר 2020.

הגרפים לעיל ממחישים את המצב הדואלי בו מצד אחד יש התקדמות בהשתלבות צעירים ערבים בהשכלה גבוהה ובהכשרות מקצועיות, ומצד שני עדיין רוב הצעירים הערבים אינם שם: אצל נשים ערביות היתה עליה של מעל 50% מאז שנת 2000, אולם עדיין רק קצת יותר משליש מהן משתלבות בהשכלה גבוהה וכ-3% בהכשרות מקצועיות, בעוד אצל הגברים הערבים המצב אף קשה יותר ועדיין רק כ-16% מהם משתלבים בהשכלה גבוהה ועוד כ-12% בהכשרות מקצועיות. **השילוב של שני הגרפים מראה כי מעל 65% מהצעירים הערבים אינם מגיעים לכל לימודי המשך.**

שיעורי תעסוקה ושכר ממוצע לגילאי 25-64

גברים יהודים	גברים ערבים	נשים יהודיות	נשים ערביות	
87.4%	76.3%	82.9%	38.2%	השתתפות בכוח העבודה
15,327	8,552	9,928	5,791	שכר ממוצע

נתוני למ"ס: שיעורי תעסוקה 2018; שכר 2017

טבלה זו ממחישה את הפערים הניכרים בשוק העבודה בין יהודים לערבים, ובמקביל את הפער בין גברים ונשים בחברה הערבית - וניתן לראות כי מצבם של הגברים טוב יותר הן מבחינת אחוזי ההשתלבות בשוק העבודה והן מבחינת רמות השכר. ויחד עם זאת - ממוצע השכר של גברים ערבים הינו עדין כמחצית מזה של גברים יהודים, וחלק ניכר מהגברים הערבים משולבים בעבודות צווארון כחול הדורשות מאמץ פיזי לאורך שנים ללא אפשרויות קידום, מה שמייצר פרישה מוקדמת משוק העבודה של רבים בהם.

התפתחות מעמד ביניים עם גישה מסורתית למגורים:

השילוב הגובר בהשכלה גבוהה ובשוק התעסוקה מוביל בשנים האחרונות להתפתחותו של מעמד ביניים ערבי, "שגודלו כ-23%-28% ממשקי הבית, תלוי בשיטת החישוב".²⁶ על פי פרופ. עזיז חידר, "התמורה הבולטת ביותר שחוללה צמיחת האליטות כחלק ממעמד הביניים הערבי הינה מעבר מאסטרטגיה של הישרדות לאסטרטגיה של הסתגלות למציאות הישראלית והשתלבות במערכת הישראלית, תוך תביעת ייחוד קולקטיבי".²⁷ כחלק מתהליך זה, מעמד הביניים דורש יותר ויותר תקציבים שוויוניים, שוויון הזדמנויות ומעורבות במעגלי קבלת ההחלטות.²⁸ וחלקו עובר בשנים האחרונות לגור בערים הגדולות, שחלקן הופכות מערים "יהודיות" לערים "מעורבות" (דוגמאות בולטות הן נוף הגליל, כרמיאל ובאר שבע).²⁹ יחד עם זאת, בחברה הערבית קיימות עדיין גישות שמרניות בכל הקשור למגורים, והרוב המוחלט של הצעירים חוזר לגור בישוב בו נולדו או בישוב בו גרים בן/בת זוגם. על סמך הראיונות שנעשו נראה כי חזרה למגורים בישובים המקוריים לאחר החשיפה להשכלה גבוהה ולחברה הישראלית הכללית, הינה אחד הכוחות המעודדים צעירים ערבים לצאת לפעולה קהילתית/אזרחית, שכן הם רואים בעיניים אחרות את הקשיים של הישוב, מרגישים "עד כמה מעט השתנה" אל מול התהליך שהם עצמם עברו ו"לא רוצים שעוד דור יתמודד עם אותם קשיים" שהם עצמם חוו. לדברי חלק מהמראיינים, היציאה מהישוב ללימודים ועבודה מעודדת גם את רצונם של הצעירים לקדם "פעילות חוצת משפחות, קהילות, דתות וגיאוגרפיה" כדי להתמודד עם "החמולתיות והפוליטיקה הפנימית שעדיין שכיחה בחלק ניכר מהישובים".

משבר מנהיגות ואלימות גואה:

אחד התהליכים הדרמטיים העוברים של החברה הערבית הינו שבירה של המסגרות המסורתיות (מבנה פטריארכלי, מסגרות דת, חמולות ושבטים), אולם למסגרות אלו עדיין משמעות רבה במבנה החברה, בחלוקת המשאבים

²⁶ צמיחתו וגיבושו של מעמד הביניים הערבי בישראל, פרופ. עזיז חידר, במת מכוון ון ליר, 3 בינואר 2019.

²⁷ צמיחת מעמדות הביניים והשפעתם על ניהול הרשויות המקומיות בישובים הערבים, פרופ. ראסם חמאייסי, במרכז היהודי

ערבי, אוניברסיטת חיפה, ספטמבר 2017.

²⁸ לשלב ערבים במעגלי קבלת החלטות, נסרין חדאד חאג'–יחיא, The Marker, 12.7.2017.

²⁹ הממד המרחבי הפונקציונלי של יחסי יהודים ערבים: מערים מעורבות למרחבים מעורבים, פרופ' ראסם חמאייסי, פרופ'

יצחק אומר, המרכז היהודי ערבי, אוניברסיטת חיפה, יולי 2017.

ובמאבקי הכוח שבתוכה. התפרקותן של חלק מהמסגרות המסורתיות והחוסר במסגרות חדשות - בעיקר למתבגרים ולצעירים - הינם מהסיבות המרכזיות המוזכרות לתופעת האלימות הגואה בחברה הערבית (בנוסף לנושאים כגון עוני, תחושת ניכור, חוסר אמון בממסד, וחוסר משמעותי ומתמשך בשירותי משטרה אפקטיביים). **נוער וצעירים ערבים, במיוחד צעירים ברמות שונות של ניתוק, חוסר מעש וחוסר תמיכה הורית ומוסדית, זהו במיוחד כמחוללי חלק ניכר מהאלימות בישובים הערבים כמו גם כקורבנות שלה.**³⁰ על פי מספר רב של סקרי דעת קהל, ההתמודדות עם האלימות הפכה להיות הנושא החשוב ביותר בדעת הקהל הערבית בשנים האחרונות.³¹

מצד שני - בחברה הערבית קיימת עליה של מנהיגות פוליטית חדשה יחסית (הרשימה המשותפת וראשי הערים החדשים של שני סבבי הבחירות המקומיות 2013, 2018) ותהליך מואץ של "מודרניזציה" ו"ישראלזציה" השכיחים יותר בקרב הדור הצעיר. תהליכים אלו מייצרים מצב בו הדור הצעיר מצוי במשבר בין המנהיגות המסורתית, שלעיתים נתפסת כמושחתת ובלתי אפקטיבית, אל מול אתגרי המודרנה והאלימות וגם אל מול הפוטנציאל של שילוב והתקדמות שמובילה חלק מהמנהיגות החדשה.

ה תפיסת ההתנדבות בחברה הערבית:

לחברה הערבית עבר מפואר של התנדבות צעירים במסגרת חירום, צדקה, פעילות דתית ופעילות בארגונים פוליטיים, אולם לפי המרואיינים "כיום יש הרבה פחות מזה" וקיים חוסר במסגרות להתנדבות. כפי שסיכמו שניים מהם: "אין מסגרות למימוש עצמי בחברה הערבית - צריך להמציא אותן" ו"אין מסגרות, אין לאן להשתייך". בנוסף, חלק מהמומחים ציין כי בחברה הערבית יש "אופי של התארגנויות אד הוק מרשימות סביב חירום, משבר או שמחות" - למשל סביב הפסטיבלים של רמדאן, בהתגייסות עבור משפחה במשבר או בהתגייסות במשבר הקורונה - ובאירועים כאלו "יש קבוצות של צעירים

30 ראו למשל: [מדד הביטחון האישי והקהילתי - אלימות, פשיעה ושיטור בישובים הערבים](#), יוזמות אברהם, ד"ח 2018; [מיעוט נטוש](#), סלמאן מצאלחה, הארץ, 16.10.2019; משרד ראש הממשלה, לשכת מנכ"ל, [תוצרים מדיון היועצות בנושא אלימות צעירים בחברה הערבית](#) 20.01.2020; [נתונים על הפשיעה בחברה הערבית בישראל](#), מרכז המידע של הכנסת, 23.2.2010.
31 ראו למשל: [אזרחות, זהות והשתתפות פוליטית: סקר עמדות הציבור הערבי בישראל](#), איתמר רדאי ואריק רודניצקי, ביאן, גיליון מספר 12, דצמבר 2017.

שמרימות פרוייקט או התארגנות קצרות טווח" אולם אלו "מתפרקות מהר וכל אחד חוזר הביתה". לדבריו, מציאות זו "נותנת תחושה שאנחנו כבר חברה עם יסוד קהילתי" אבל לא מייצרת המשכיות או אימפקט חברתי. מרואיינים אחרים הדגישו את העובדה כי החברה הערבית הינה חברה במצב מוחלש ולעיתים קרובות האזרחים הערבים, והצעירים במיוחד, "לא מאמינים שיש להם מה לתת" מכיוון ש"כשבאים מחוסר רגילים להיות בצד של הקבלה ולא של הנתונה".

העובדה כי חלק ניכר מהמסגרות הלאומיות לעידוד מעורבות והתנדבות (כגון השירות הצבאי, שנות השירות בתנועות הנוער, שירות לאומי ומכינות קדם-צבאיות) אינן מותאמות דיין למציאות החיים ולצרכים של הצעירים הערבים, מייצרת אתגר לפיתוח מסגרות אזרחיות של התנדבות, וחלק מהמרואיינים אף ציינו כי המושג "השתתפות אזרחית" מייצר חשדנות שכן לא ברור "מהו טיבה של האזרחות הזו".

את ההבדל בין התנדבות במסגרת המיידית לבין התנדבות בקהילה המורחבת ניתחה כבר ב- 2008 אחת הפעילות המרכזיות שפיתחו תחום זה בחברה הערבית, אמל אל-סאנע אל-ח'ג'וג:³²

כאשר מתייחסים לעקרון ההתנדבות בהגדרתו המצומצמת, היינו כפעילות חיובית אשר הפרט מבצע למען שירות קרוב משפחה, מבלי לצפות לתמורה כספית, אנו מוצאים כי ערכה של ההתנדבות נושא גוון דתי ומורשת תרבותית, שהייתה ועודנה קיימת בחברה הערבית ... זאת משום, שהמבנה החברתי של המשפחה הערבית ויחסי הסולידאריות בין בני המשפחה/החמולה/השבט או השכונה מבטיח המשכיות לסוג זה של התנדבות. אולם כשעסקינן בפעילות התנדבותית במובנה הרחב יותר, זאת אומרת השקעת מאמץ בונה למען שירות החברה ככלל, מחוץ לגבולות המשפחה, השבט או השכונה, ניכר חוסר במסגרות וביזמות התנדבותית. מקרים בהם הפרט פועל ללא תמורה למען מתן שירות אינדיבידואלי או קבוצתי לגופים שאינם מוכרים לו, שכחים פחות בחברה הערבית- בישראל, כמו גם קיומם של מוסדות העמלים למען מיסוד ההתנדבות בחברה והתמקצעותה. אין הדבר מקרי, ולא משום שבני חברה זו לא מבקשים את הטוב עבור אלה שאינם מכירים, אלא בשל הטלטה הפוליטית, החברתית והכלכלית שחוותה החברה הערבית בישראל בשנת 1948 שאותותיה עדיין ניכרים בה. ניתן לומר כי הגורם המכריע ביצירת תופעה זו הוא היעדר מסגרות מתאימות להתנדבות

32 אמל אל-סאנע אל-ח'ג'וג' נביל ארמלי, התנדבות היא זכות - התנדבות בחברה הפלסטינית בישראל, מרכז ההתנדבות הקהילתי בנגב - אוהל המתנדבים, אג"ק-מכון הנדב, אפריל 2008, עמ. 12

אתגר הרצף הכרונולוגי בחינוך הערבי:

מערכת החינוך הערבית חלשה משמעותית מזו היהודית - לא רק במדדי הצלחה אקדמיים כגון אחוזי בגרות איכותית ומניעת נשירה, ולא רק בתשתיות פיזיות ובהכשרת מורים, אלא גם בהיבטים של חינוך לזהות ולערכים של מעורבות והתנדבות. למעשה, על פי חלק ניכר מהמרוויינים, בתי הספר הערבים הינם לרוב "מפעל של ציונים" בהם התלמידים נמדדים רק לפי הישגים אקדמיים, ובמערכת החינוך הערבית "קיים עדיין יחס שמרני לחינוך" המתבטא בכל שאין חינוך לחשיבה ביקורתית וליזמות אישית-קהילתית ואין כמעט בכלל עיסוק בזהות של התלמידים.

מעבר לכך, תחום החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית נמצא עדיין בחיתוליו, אחרי שהיה מוזנח וכמעט שלא נתמך על ידי המדינה במשך עשרות שנים, והחל זוכה לפיתוח משמעותי רק בארבע השנים האחרונות מאז הושקה תוכנית "אתגרים לחינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית" במסגרת החלטת ממשלה 922 בדצמבר 2015.³³ במהלך המיפוי עלתה גם ביקורת לגבי התוכנית של "תעודת בגרות חברתית", לפיה בחלק ניכר מבתי הספר הערבים חסר פיקוח שיבטיח שאכן מדובר בהתנדבות משמעותית ואמיתית. בנוסף, כפי שעולה מהמיפוי, רק יעוט קטן מהצעירים הערבים משתתפים כיום במסגרות של "שנות י"ג" או "מכוני מנהיגות".

כתוצאה מכל אלו - לצעירים הערבים של היום אין בדרך כלל כל רקע במסגרות של חינוך בלתי פורמלי כגון תנועות וארגוני נוער, שנות שירות או שנות י"ג המהווים בחברה היהודית בישראל אחד מהמסדים החשובים ביותר להתנדבות, מעורבות קהילתית והשתתפות אזרחית פעילה. חלק ניכר ממסגרות הצעירים וההתנדבות בחברה היהודית בישראל - כגון שנות שירות וקהילות משימתיות - מתבססים במידה זו או אחרת על בוגרי תנועות נוער, ומכיוון שאלו עדיין מועטות וחדשות יחסית בחברה הערבית, כפי שציין אחד המרוויינים "אם אין תנועות נוער- אין בוגרים".³⁴

³³ החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית - חזון ומעשה, ד"ר נסרין חדאד חאג' יחיא וד"ר אריק רודניצקי, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מאי 2018.

³⁴ הדבר נכון גם לכיוון השני - תנועות הנוער בנויות במידה רבה על הפעילות של בוגריהן, ובהיעדר בוגרים ערבים נותרות תנועות הנוער הערביות חלשות יחסית.

2 | רקע מערכתי-ממשלתי

א וואקום מבני:

תחום "הצעירים" חדש בישראל. תחום זה מתייחס לבני גילאים 18-30 או 35 כקבוצת גיל מובחנת לה יש לפתח שירותים ייחודיים על מנת לקדם את מיצוי הפוטנציאל הכלכלי והחברתי שלה, כמו גם לקדם את מעורבותה בעניינים ציבוריים ובמעגלי קבלת החלטות. רשות הצעירים, שהוקמה במשרד לשוויון חברתי בעקבות [החלטת ממשלה 2880 מיולי 2017](#) פעלה מאז יחד עם ארגון שיתופים כדי לקדם "תוכנית לאומית לצעירים בישראל", תוכנית אשר עדיין לא קרמה עור וגידים.³⁵

כפי שצוין בפרק ההקדמה לעיל, בעוד המוסדות והמסלולים שהוקמו על ידי משרדי הממשלה במהלך השנים נותנות מענה לחלק ניכר מהצעירים היהודים, חלק ניכר מהצעירים הערבים אינם מוצאים בהם מענה.

דוגמה מובהקת לקושי של מסגרות לאומיות לתת מענה לצרכי החברה הערבית הינו **השירות הלאומי-אזרחי**, לגביו מתקיים בחברה הערבית שיח מקוטב ורב שנים, שהחל עם הקמתה של "מנהלת השירות הלאומי" ב-2007 בעקבות המלצותיה של ועדת עברי (אשר הוקמה בעקבות מסקנות דו"ח ועדת אור לגבי האירועים של אוקטובר 2000). הקמתה של המנהלת הרחיבה את השירות הלאומי - שהפך לאחר מכן ל"שירות לאומי-אזרחי" - ממסלול ייחודי לבנות הציונות הדתית המקבלות פטור משירות צבאי, לקבוצה גדולה של "בנים ובנות הפטורים משירות ביטחון או אינם נקראים לשירות ביטחון".³⁶ המנהלת, שהפכה מאוחר יותר ל**רשות לשירות אזרחי-לאומי**, עברה בעשור האחרון בין מספר משרדי ממשלה וכיום היא נמצאת תחת משרד ההתיישבות שהוקם בממשלה ה-35, במאי 2020. לפי הנתונים המעודכנים שנמצאו מתנדבים במסגרתה כיום כ-4,800 צעירים ערבים מתוך כ-18,000 מתנדבים (בעיקר מתנדבות).³⁷ זהו גידול מרשים ממספר של כ-2,400 צעירים ערבים ב-2012,³⁸ אולם מכיוון שצעירים ערבים יכולים להצטרף לשירות האזרחי-לאומי

35 [תהליך השיתוף של המשרד לשוויון חברתי](#), ארגון שיתופים.

36 [השירות האזרחי-לאומי בישראל - סקירה וניתוח](#), מרכז המחקר והמידע של הכנסת, פברואר 2011.

37 ["יש 4,800 מתנדבי שירות לאומי מהמגזר הערבי"](#), ראיון עם שר שלום גרבי, ערוץ 20, נובמבר 2018. לא נמצאו נתונים מעודכנים יותר.

38 [ערבים בשירות לאומי: "אסור להפוך אותו לחובה"](#), חסן שעלאן, YNET, 29.6.2012.

בין גילאי 18-22, מדובר בחמישה שנתונים שכל אחד מהם כולל מעל 35,000 צעירים³⁹ - כך שהשתתפות בשירות האזרחי-לאומי נותרה שולית יחסית בקרב צעירים ערבים. בשנים האחרונות, בעקבות פעילותה של "קרן ההזדמנות" ואימוץ המודל שפותח במסגרתה על ידי הרשות לשירות לאומי-אזרחי, נוסף מרכיב של 'מעטפת' למתנדבי השירות האזרחי, הכולל תכנים נוספים במהלך שנת ההתנדבות כגון שפה עברית והכנה לאקדמיה.

עם זאת, הנושא של שירות לאומי/אזרחי לבני נוער ערבים הינו אחד הנושאים הקונטרוברסאליים ביותר בחברה הערבית, והיה מזוהה לאורך השנים על ידי חלקים ניכרים בחברה הערבית ובחלק מהמנהיגות המקומית והפוליטית שלה עם ניסיון לגייס צעירים ערבים לצה"ל, לפגוע בזהותם הלאומית-אתנית, להחליף בעזרתם עובדים חלשים בשוק העבודה וכן הלאה.⁴⁰ השיח המפלג סביב נושא זה, וניסיונות העבר להפוך התנדבות צעירים ערבים לחובה,⁴¹ גרמו לאורך השנים נזק לכל תחום התנדבות בחברה הערבית, שכן ארגונים שעסקו בהתנדבות צעירים - ובעיקר אלו שניסו למסד מודל התנדבותי של "שנת שירות", "שנת קהילה" או "שנת י-ג-י"ד", נאלצו לעיתים קרובות להתגונן ולהסביר שאין מדובר בשירות אזרחי אלא במודלים עצמאיים.⁴²

על פי חלק מהעדויות מהשטח הנושא של שירות אזרחי אינו כל כך קונטרוברסלי כפי שהיה בעבר ו"כבר פחות שומעים על זה", בעוד שמרואיינים אחרים טענו כי הביקורת כלפי נושא זה לא שכחה וראשי רשויות ומנהלי בתי ספר "אינם מאפשרים לנו לבוא לקיים פעילות חשיפה לתוכנית... והרשות [הממשלתית] אינה אוכפת את הנושא... כך שגיוס הבנות לשירות הוא עבודת נמלים של ממש." מרואיינים אחרים ציינו אפילו כי מבחינתם "הנושא של שירות לאומי עדיין 'מזהם' את כל תחום ההתנדבות."

39 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, [אוכלוסייה לפי דת, גיל ומין](#), 2017.

40 על פי סקר שערך מכון המחקר מדה אל-כרמל בשלהי 2012, יותר מ-70% מבני הנוער והצעירים הערבים בגילאי 16-22 מתנגדים לשירות לאומי הארץ, 11 בפברואר 2013. ראו גם [שירות אזרחי לערבים: התנדבות למען הקהילה או כניעה לישראליות?](#), דני קושמרו, חדשות 12, 26.6.2010, "השירות הלאומי-אזרחי הוא כלי לאילוף צעירים ערבים", ז'נאן בסול, דה מרקר, 26.11.2011; [כדי שהערבים יתנדבו](#), אמנון בארי-סוליצארנו ומוחמד דראושה, הארץ, 5.6.2012; [צריך לנתק של השירות הלאומי-אזרחי מהבית היהודי](#), ראיון פרישה עם שר שלום גרבי, עמרי זרחוביץ, גלובס, 1.6.2018.

41 [ערבים בשירות לאומי: "אסור להפוך אותו לחובה"](#), חסן שעלאן, YNET, 29.6.2012.

42 [בחברה הבדואית התנדבות זו זכות](#), ארגון אג'יק, 30.6.2012.

יחד עם זאת, ניתן לראות בקונטרוברסליות זו גם הזדמנות - שכן ניכר כי ישנו צורך להקים מסגרות התנדבות, מעורבות והשתתפות "מלמטה למעלה" (bottom-up) - כלומר מתך החברה ומתוך הארגונים עצמם. מסגרות כאלו יוכלו להימנע מהמשא הקונטרוברסאלי ולמלא באופן מדויק יותר את צרכי הצעירים הערבים עצמם.

ב מסגרות ממשלתיות חדשות בשנים האחרונות:

במהלך השנים האחרונות הוקמו מספר מסגרות מוסדיות חדשות המאפשרות תמיכה ממשלתית בתוכניות התנדבות ומעורבות קהילתית של צעירים ערבים. מהמיפוי עולה כי אלו עדיין מסגרות מוגבלות יחסית מבחינת היקף התקצוב והפעילות שלהן. להלן המסגרות המרכזיות:

- **מרכזי צעירים:** בשנים האחרונות הוקמו בישראל מרכזי צעירים במעל 100 רשויות מקומיות. המרכזים פועלים תחת ומטעם הרשות המקומית ומתוקצבים על ידי ועל ידי משרדי ממשלה שונים. חלקם מופעלים על ידי החברה למתנ"סים ועל ידי עמותות מקומיות שונות. עד לאחרונה, הרשויות המקומיות הערביות נשארו ברובן המוחלט מחוץ לעשייה זו, אך בשנים האחרונות מתחילה מגמה של הקמת מרכזי צעירים גם ברשויות הערביות, ומרכזים אלו הופכים לאחר מכן לפלטפורמות לפעילויות נוספות לצעירים, שיכולות לקבל מימון ממשרדי ממשלה שונים, מפילנתרופיה וכן הלאה. **רשות הצעירים במשרד לשוויון חברתי** הקימה במהלך השנתיים-שלוש האחרונות 35 מרכזי צעירים ברשויות הערביות ומממנת רכזי מעורבות חברתית במרכזים אלו, בנוסף להוצאות הציידות והקמה. הקמת המרכזים החדשים ברשויות הערביות הובילה לפעילות של כ-8,000 צעירים ערבים (בגילאי 18-35) ולאחרונה, בתקופת משבר הקורונה, חלקם הפכו למוקדי חירום אשר תמכו בפעילות הרשות המקומית. **מרכזי הצעירים של המשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל:** על פי אתר המשרד פועלים כיום כ-60 מרכזי צעירים וכ-400,000 צעירים (גילאי 18-40) השתתפו בפעילויותיהם בשנה האחרונה, אך מודל זה קיים רק ב-10 יישובים ערבים וכן בישובים המעורבים עכו, מעלות-תרשיחא, נוף הגליל, לוד ורמלה (חלק ממרכזים אלו קיבלו תקצוב לאחר שהקמתם התאפשרה דרך המשרד לשוויון חברתי). נראה כי למרות הפוטנציאל הקיים במודל זה, הוא עדיין אינו נותן מענה מספיק לצעירים ערבים בשל פריסתו החלקית. בנוסף, בחלק מהמקומות מרכז הצעירים מתויג כמודל מוכון רק למצטייני התיכונים שנמצאים בדרכם לאקדמיה, ובחלק מהערים המעורבות צוין כי אין במרכזים מספיק, או אין בכלל, שירותים ותוכניות בערבית.

• **תוכנית יתד - התוכנית הלאומית לצעירות וצעירים במצבי סיכון:** התוכנית הוקמה בעקבות החלטת ממשלה 2014 מאוקטובר 2016 ומהווה שותפות בין משרדית ובין מגזרית שמטרתה לקדם צעירים בסיכון, בגילאי 18-25 בארבעה תחומים מרכזיים - השכלה, תעסוקה ומיומנויות; קיום פיזי, בריאות ומוגנות; רווחה ובריאות רגשית והשתייכות משפחתית וחברתית. על פי מסמכי התוכנית, כ-200,000 צעירים בישראל מוגדרים "צעירים בסיכון", ובעוד ההערכה היא כי 20% מהצעירים בכל שכבת גיל בחברה היהודית עונים להגדרה זו, ההערכה היא כי בחברה הערבית מדובר על יחס כפול מכך - כ-40%, למרות שאין נתונים מדויקים בהקשר זה. התוכנית אינה כוללת באופן מובנה נושא של מעורבות חברתית או אזרחית, אולם בימים אלו צוות התוכנית מתחיל לקדם נושאים אלו, כחלק מהתמקדות מיוחדת על הנגשת שירותי התוכנית לחברה הערבית. על פי הצוות, התפתחה ההבנה כי "יש צורך לייצר מודלים ייחודיים לחברה הערבית" - כגון "שנת מעבר אחרי תיכון" וכן כי "מעורבות חברתית של צעירים במצבי סיכון משפיעה מאוד על כל נושאי זהות ושייכות ומשמעותית להשתלבות הצעירים בכל תחומי החיים". התוכנית אינה כוללת באופן מובנה נושא של מעורבות חברתית או אזרחית, אולם בימים אלו צוות התוכנית מתחיל לקדם נושאים אלו, כחלק מהתמקדות מיוחדת על הנגשת שירותי התוכנית לחברה הערבית. על פי הצוות, התפתחה ההבנה כי "יש צורך לייצר מודלים ייחודיים לחברה הערבית" - כגון "שנת מעבר אחרי תיכון" וכן כי "מעורבות חברתית של צעירים במצבי סיכון משפיעה מאוד על כל נושאי זהות ושייכות ומשמעותית להשתלבות הצעירים בכל תחומי החיים".

• **מיזם נור:** המיזם הוקם על ידי קרן רש"י, קרן באדר, משרד הרווחה והמוסד לביטוח לאומי ומטרתו "לפתח מודל עבודה יישובי לקידום נערות ונשים בחברה הערבית (גילאי 16-25) החוות מצוקה חברתית, כלכלית או משפחתית וסובלות ממיעוט הזדמנויות, ועם זאת הן בעלות מוטיבציה לחולל שינוי מהותי בחייהן ולמצות את יכולותיהן ושיאפותיהן". מטרת המיזם היא "להביא הן לצמצום מצבי הסיכון והמצוקה בקרב המשתתפות והן להעצמתן מבחינת מצב אישי ורגשי, השכלה, עצמאות כלכלית, מנהיגות ומעורבות חברתית". על פי צוות המיזם, כיום הנושא של מעורבות חברתית כמעט ולא קיים, חוץ מאשר בקבוצת הצעירות שפועלת בדליית אל כרמל, שם המשתתפות עוברות סדנאות בנושא זהות וקהילה ומקדמות פרויקטים של התנדבות. בשל מצבן המוחלש של משתתפות המיזם, "צריך קודם להעצים אותן, שיעברו תהליך ואז יוכלו לתרום לחברה".

- **מיזם הצעירות האקטיביסטיות:** הוקם על ידי הקרן למפעלים מיוחדים של הביטוח הלאומי וקרן גנדיר בשותפות עם משרד הרווחה, תכנית יתד והמשרד לשוויון חברתי, החל לפעול בינואר 2018 וימשך 3 שנים. כיום קיימות 20 קהילות של נשים בנות 18-30, כל אחת מהן בין 20-30 משתתפות, אשר מופעלות על ידי 9 ארגונים. המיזם כולל תכנים של אקטיביזם ומעורבות חברתית, ובניית קהילות המובלות על ידי הצעירות עצמן, ומיועד במיוחד לצעירות המגיעות מאוכלוסיות מוחלשות ומזרות ואינן לומדות באוניברסיטה. 9 מהקהילות פועלות בחברה הערבית והדרוזית - שתי קהילות בלוד המופעלות על ידי אזרחים בונים קהילה, שלוש קהילות דרוזיות (בית ג'אן, חורפיש ורמה) המופעלות על ידי מרכז מעשה, שלוש קהילות המופעלות על ידי החברה למתנ"סים (אבו סנאן, עכו ושגב שלום) וקהילה המופעלת על ידי תוכנית המנטורינג באוניברסיטת תל אביב (קהילה אזורית שנמצאת בשכונת ואדי ניסנס בחיפה).

- **מכוני מנהיגות במסגרת תוכנית "אתגרים":** התוכנית, שהוקמה במנהל חברה ונוער במשרד החינוך במסגרת החלטת ממשלה 922 מדצמבר 2015 כוללת, בין השאר, תקנה חדשה של "מכוני מנהיגות" במסגרתה הוקמו ומופעלים כיום 7 מסגרות לבוגרי י"ב.⁴³ במהלך תהליך המיפוי נשמעה ביקורת מטעם הארגונים המפעילים את מכוני המנהיגות, המציינים קשיי מימון משמעותיים בשל התניות הקיימות בתקנה עצמה, אל מול צורך בשטח לתת מגוון רחב של מענים ותכנים איכותיים, ואל מול רמת עניין גדולה של צעירים נוספים להשתתף. כל המכונים נעזרים בתמיכה פילנתרופית משמעותית במקביל לתקצוב התקנה הממשלתית.

- **רכזי התנדבות ברשויות המקומיות:** בשנים האחרונות, בחלק ניכר מהרשויות המקומיות והערים בישראל קיימים רכזי התנדבות הפועלים תחת המחלקות לשירותים חברתיים. על פי **אתר משרד העבודה והרווחה**, מתוך 169 רכזי התנדבות יישוביים הפועלים בכ-150 מחלקות לשירותים חברתיים ברשויות בישראל, קיימים כיום 20 רכזים בלבד ברשויות ערביות.

⁴³ מכונים אלו כוללים: שני מכוני מנהיגות המופעלים על ידי ארגון אג'יק, אחד שמופעל על ידי ארגון מעשה, אחד ע"י ארגון תרבות, אחד ע"י שותפויות קרן רוטשילד, אחד ע"י כוכבי המדבר ואחד ע"י אג'יאל - הזרוע הערבית של ארגון השומר הצעיר. ראו פירוט בנספח א' להלן.

א

מודלים של "שנות י"ג-י"ד" לעומת תוכניות סטודנטים ובוגרים:

מהמיפוי ניכר כי **כחצי ממשתתפי התוכניות נמצאים בתוכניות המוגדרות כשנות י"ג-י"ד (Gap Year) אשר להן לרוב גם תמיכה ממשלתית חלקית לפחות**, (כולל מכוני מנהיגות, שנות שירות בתנועות וארגוני נוער ותוכניות מעטפת של שירות אזרחי), **והחצי השני משתתף במגוון תוכניות אחרות המיועדות בעיקר לסטודנטים או אקדמאים צעירים** (כגון קהילות קרן שח"ף, תוכניות הסטודנטים המתנדבים של תשרין, אמאנינה, מהפך-תע"ר ואג'יק, תוכניות הבוגרים של מרכז מעשה, כוכבי המדבר וכן הלאה). שתי סיבות מובילות לחלק הניכר של המשתתפים במודלים של שנות הי"ג: ראשית, כפי שהוזכר לעיל, הוואקום המבני הקיים מבחינת מסלולי חיים מגיע לשיאו בגילאים אלו ומעודד את הארגונים לבנות תוכניות אלטרנטיביות היוצאות מהשטח. שנית, התקנה החדשה של מכוני המנהיגות אשר הוקמה במנהל חברה ונוער בשנים האחרונות מופעלת על ידי חלק מארגוני השטח ומעודדת גם היא התמקדות בגילאים אלו. בגילאים אלו דווח גם על ביקוש העולה בהרבה על ההיצע. במקביל יש קושי רב של הארגונים לייצר תוכניות לבוגרים - כפי שיפורט בפרק האתגרים להלן. נראה כי יש מעט מסגרות מובנות להתנדבות בגילאי 20-25, ואלו שקיימות קטנות יחסית כך שרוב ההתנדבות בגילאים אלו, במידה והיא קיימת, מתרחשת באופן ספונטני וספורדי, על בסיס משפחתי או עקב צורך מידי כגון אבל או מצב חירום או, להבדיל, חגים ושמחות.

ב

סוגי הארגונים המפעילים:

מגוון הארגונים שמופו מאפשר לבחון את היתרונות והחסרונות היחסיים של ארגונים המפעילים תוכניות אלו בהיקף קטן ומקומי לעומת ארגונים המפעילים אותן בפריסה ארצית רחבה. לארגונים הארציים (כגון אג'יק, מרכז מעשה, יוזמות אברהם ושותפויות רוטשילד) יש יתרון מבחינת מיסוד התוכניות, היקף ההשפעה והיכולת ללמוד ולהסיק מסקנות מפעילות נרחבת בקרב ישובים וקהלי יעד שונים. המיסוד והוותק גם מקלים על ארגונים אלו להתחבר למימון מדינה. במקומות בהם ארגונים אלו כוללים צוות ניהול ערבי

מקצועי (בארגונים משותפים או ארגונים בעלי גיוון גם ברמות ההנהלה) קיימים מודלים מרשימים בהם נרשם ביקוש העולה בהרבה על ההיצע.

עם זאת, יש יתרונות בהפעלת תוכניות גם על ידי ארגוני שטח קטנים יותר (כגון אזרחים בונים קהילה, תשרין, שחר חדש בנגב, מהפך-תע"ר וסנד) שכן אלו מחוברים לעיתים קרובות לצרכים של קבוצות ספציפיות בתוך האוכלוסייה (למשל נשים, צעירים בדואים, צעירים מוסלמים מהמשולש, צעירים בעיר מעורבת). בנוסף, ארגונים מקומיים מייצרים ידע ויכולות ברות קיימא בקרב האוכלוסייה עצמה ולגיטימיות רבה יותר לנושאים של מעורבות קהילתית, התנדבות ואקטיביזם. חלק מהארגונים הקטנים מצהירים כי בכוונתם מכוון אין ברצונם להתרחב לפריסה ארצית מכיוון שהם מעוניינים לקדם את הישגם בו הם עצמם גרים (ואולי מספר ישובים סמוכים) על ידי יצירת מודל מקומי ש"שייך" לישוב ומייצר זהות, שייכות וגאווה מקומית כחלק מתהליכי ההעצמה.

יש לציין כי כל הארגונים שמופו - הן הארציים והן המקומיים - מבטאים רמה מרשימה של מחויבות לנושא, חשיבה מעמיקה על צרכים, מודלים ופתרונות אפשריים ורצון עז לקדם את התחום כולו. הארגונים כולם דיווחו כי הפעילות שלהם אינה מנסה להחליף את המדינה אלא למלא את החסר אל מול חוסר התאמה הקיים בין המודלים אשר פותחו ומופעלים על ידי חלק ממשרדי הממשלה לבין הצרכים של צעירים ערבים בשטח, וכי היו שמחים לראות תהליכי שכפול והרחבה (scaling up) של המודלים שלהם בעזרת תמיכה ממשלתית.⁴⁴

קהלי היעד - מצטיינים מול מנותקים:

מהמיפוי ניכר כי רוב התוכניות והמודלים הקיימים כיום מכוונים לצעירים מהמעמד הבינוני/גבוה בחברה הערבית (למשל קהילות האקדמאים של קרן שחף, שגרירי רוטשילד, שבעת מכוני המנהיגות, סנד, טליעה). מיעוט תוכניות מכוון מראש לקבוצות חלשות במיוחד (למשל אזרחים בונים קהילה בלוד, שחר חדש בנגב, הקהילות הבטוחות של יוזמות אברהם, כוכבי המדבר ומהפך-תע"ר).

44 שנת התנדבות אזרחית לצעירים ערבים, אריאל דלומי וסלימאן אלעמור, ישראל היום, 5.8.2020.

מחד, גם צעירים ערבים המגיעים ממעמד בינוני וגבוה מתמודדים עם אתגרים רבים בשלב זה של חייהם, וניכר כי יש חשיבות לחיזוקם, לעזור להם להשתלב באופן מיטבי בהשכלה הגבוהה, בשוק העבודה ובחברה כדי לייצר דמויות מופת (role modelling) ו- 'קטר' שימשוך אחריו את החברה כולה. בהתאם, מכוני המנהיגות שנתמכים על ידי משרד החינוך כוללים דרישה להנגיש את תחום אקדמיה למשתתפים כמו גם ניקוד על פי אחוזי ההגעה לאקדמיה בסיום כל מחזור. מן הצד השני נשאלת השאלה: עד כמה מגיעים מודלים אלו למיינסטרים של הצעירים הערבים, שכאמור מעל 43% מהם חיים בעוני ומעל 65% מהם אינם מגיעים כלל ללימודי המשך? האם ניתן להרחיב חלק מהמודלים ולהתאימם כך שיתאימו גם לצעירים "חסרי המסלול" ואפילו לאלו הנמצאים כבר במסלול הידרדרות לחוסר מעש ואף לפשיעה? ראו הרחבה בנושא זה בפרק ההמלצות.

התנדבות ומעורבות - משמעויות שונות:

כאמור לעיל, קיימת מעט מאוד כתיבה קונספטואלית-אקדמית על מעורבות קהילתית והתנדבות צעירים בחברה הערבית ומהיפוי עולה כי **קיימות הגדרות שונות ודגשים שונים לעבודת הארגונים הן מבחינת ההגדרות של מטרות התוכניות והן מבחינת הדגשים המרכזיים בהן**. להלן כמה מהדגשים העיקריים:

- **גיאוגרפיה:** מעורבות והתנדבות מקומית מתוך תפיסת חיזוק היישוב, לעומת התנדבות ארצית מתוך תפיסת השתתפות אזרחית והכרת האחר;
- **קהלי יעד:** מעורבות חברתית - למשל עזרה לתלמידים או קשישים, ניקוי השכונה וכן הלאה מול מעורבות אזרחית - למשל ארגון קמפיין לגבי מעמד האישה או הפגנה נגד אלימות. חלק ניכר מהארגונים מציינים כי קל יותר למשתתפים לקדם ולבצע פעולות התנדבות ומעורבות "מוקדות", "קצרות טווח", "מיידיות" ו"מקומיות" - כמו למשל לעזור לצעירים אחרים, לתלמידים או לקבוצות מוחלשות בישוב, לארגן פסטיבל לכבוד חג או להתגייס בעיתות חירום. **קשה יותר לקדם פעולות יזומות, ארוכות טווח ואזוריות או ארציות או כאלו הנוגעות לנושאים חברתיים, בעיקר כאלו הנחשבים עדיין קונטרוברסליים בחברה הערבית.**

- **מסגרת ההתנדבות:** התנדבות אישית המבוססת על בחירה אישית וחיזוק האינדיבידואל, מול התנדבות ומעורבות קבוצתית המדגישה שיתופי פעולה ובניית קבוצת השווים;

- **מיומנויות:** תכנים 'רכים' כגון העצמה, מנהיגות, זהות ושייכות, לעומת דגשים 'פרקטיים' כגון הנגשת השכלה גבוהה, הכנה להייטק או לעולם העבודה או לימוד עברית.

- **הכנה לחיים בוגרים:** ארגונים רבים ציינו כי הצעירים המגיעים אליהם נמצאים בשלב "לא בשל" משום שטרם יצאו מגבולות המשפחה והכפר וחסר להם הן ידע והן בשלות אישית כדי לקבל החלטות. בשל כך, חלק ניכר מהתוכניות כולל תכנים כגון חיזוק אינדיבידואלי (אל מול החברה הערבית הקולקטיביסטית), פיתוח תמונת עתיד והיכרות עם החברה הישראלית הכללית ועם נושאים גלובליים.

- חלק ניכר מהמודלים כוללים **מאמץ ממוקד להתמודד עם תופעת האלימות** המשתוללת בחברה הערבית. חלק מהמוראיינים ציין כי הצעירים מגיעים מ"חיים שלמים בהווה של קונפליקט" שכן בתי הספר הערבים "רוויים באלימות" ויש "אי הבנה שמדובר באנומליה". הארגונים פועלים "להסיט את הצעירים לכיוונים יותר קונסטרוקטיביים" כמו גם להעלות את המודעות שלהם לנושא האלימות ו"לרתום אותם למאמצים קהילתיים" רחבים יותר למניעת התופעה (למשל על ידי ביצוע קמפיינים ואירועים קהילתיים). בחלק מהמקומות יש מאמץ מודע להגיע לצעירים בסיכון או אף כאלו שכבר מעורבים בפעילות פלילית ו"להחזיר אותם למסלול".

- **אלמנט מרכזי בתוכניות אלו הוא נושא המנהיגות**, כאשר עולה השאלה - האם התנדבות ומעורבות חברתית בהכרח מובילים ל"מנהיגות"? בחלק מהמודלים מרכיב המנהיגות הינו מרכזי ומוצהר (כגון במכוני המנהיגות או בכוכבי המדבר) באחרים - ניתן יותר דגש על התפתחות אישית או קהילתית.

- **אלמנט חשוב של השתתפות אזרחית הוא נושא הצבעה:** בחברה הערבית יש הבדלים משמעותיים בין הצבעה לכנסת לבין הצבעה לרשויות המקומיות. מבלי להיכנס לעובי הקורה של נושא מורכב זה חשוב לציין כי בבחירות הארציות אחוז ההשתתפות של האזרחים הערבים נמוך

משמעותית מזה של האזרחים היהודים, ועבר שינויים משמעותיים בשלוש מערכות הבחירות האחרונות.⁴⁵ לעומת זאת, בבחירות המקומיות אחוזי ההצבעה ברשויות הערביות גבוהות באופן משמעותי מאשר ברשויות היהודיות, עם השתתפות ממוצעת של 85% בבחירות המקומיות האחרונות שנערכו בנובמבר 2018.⁴⁶ מעורבות רבה כל כך בבחירות מקומיות הינה ייחודית לחברה הערבית אולם מהווה פרדוקס מבחינת הנושא של השתתפות אזרחית. מחד, אחוזי ההצבעה הגבוהים מעידים על מעורבות אזרחית גבוהה ומהווים, לפי מומחים בשטח "התנסות חשובה ומודל מוצלח המעודד אקטיביזם". מאידך, דפוסי ההצבעה מעודדים חמולתיות וקונפורמיזם, ולפי מספר פעילים גם שחיתות, ומשכך זוהי למעשה התנסות המנוגדת למעורבות אזרחית פעילה. כפועל יוצא מייחודיות זו, חלק מהמודלים שמופו מתמקדים בעידוד צעירים להפוך למעורבים יותר ברמה המקומית - כולל פיתוח גישה ביקורתית השלטון המקומי ביישובי מגוריהם, התייחסות ביקורתית יותר לאופני ההצבעה ומעורבות אישית בפוליטיקה המקומית.

- **שייכות וזהות:** מעורבות קהילתית, התנדבות צעירים והשתתפות אזרחית על כל גווניה, קשורות קשר הדוק לנושאי זהות והזדהות. מבחינת זהות - כל הארגונים העוסקים בתחום מדגישים כי פיתוח וחיזוק הזהות של המשתתפים הוא תנאי ראשוני ליצירת הנעה שלהם למעורבות קהילתית. חלק ניכר מהמראיינים הדגיש כי בחברה הערבית יש רבים שחוששים לגעת בנושאים אלו, כי הצעירים הערבים לא נחשפים לדיונים בנושאי זהות במערכת החינוך ולעיתים קרובות גם לא בקרב חוג המשפחה, וכי דווקא לכן "חשוב לא לפחד לגעת בזה". פיתוח זהות חזקה, ברורה ומורכבת - אישית, קהילתית ואזרחית - מאפשר לצעירים להרגיש כי יש להם משהו משמעותי לתת לאחרים בקהילה ובמדינה בכלל. מבחינת נושא ההזדהות, ברור כי מעורבות קהילתית דורשת מהמשתתפים להזדהות עם החברה בה הם חיים ולהיות מוכנים להשקיע כדי לשפר את פניה. בשני תחומים אלו ניכר כי יש צורך בתהליכים ממושכים, הדרגתיים ורב-שלביים שיאפשר לצעירים לפתח זהות אישית והזדהות קהילתית.

45 ראו למשל: [ניתוח הצבעת הציבור הערבי בבחירות 2020](#), אריק רודניצקי, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרץ 2020.

46 ראו למשל: [Municipal Elections in 2018: Insights and Trends in Israel's Arab Society](#), Inter Agency Task Force on Israeli Arab Issues, November 2018

2 | אתגרי רוחב והזדמנויות

כאמור לעיל, קיים וואקום מבני ותפיסתי עבור צעירים ערבים בגילאים אלו, והם צריכים לקבל החלטות גדולות בשלבים מוקדמים יותר, עם כלים מצומצמים יותר, עם ניסיון מועט יותר ועם תמיכה מוגבלת יותר (מבחינה מבנית, כלכלית ומשפחתית) מאשר צעירים יהודים. זהו מודל ייחודי לחברה הערבית. להלן כמה מהחסמים המרכזיים שעלו מארגוני השטח לגבי יצירת יותר מעורבות קהילתית והשתתפות אזרחית של צעירים ערבים:

א אתגר הוואקום ו"שינוי הדיסקט":

בחברה הערבית כולה - הן בקרב חלקים מחוזקים יותר והן בקרב קבוצות מוחלשות יותר - קיים לא רק וואקום מבני אלא גם קונספטואלי בכל הנוגע למעורבות קהילתית, התנדבות, אקטיביזם והשתתפות אזרחית. חלק ניכר מהמרוויינים הדגישו כי "חסר אוצר המילים", "חסרה השפה", "צריך לבנות את ההמשגה והשיחה מאפס", וכי הצעירים המשתתפים בתוכניות מעולם לא למדו חשיבה ביקורתית או יזמות, מעולם לא שמעו שגופי המדינה או המועצה המקומית אמורים לשרת את התושבים, מעולם לא קיבלו הזדמנויות לשאול שאלות וליזום שינוי במציאות שסביבם, ומעולם לא חשבו על עצמם כמי שיש לו יכולת לתת, לגיטימציה לשאול ואפשרות ליזום שינוי. מרוויינים רבים ציינו כי הצעירים רגילים "רק לשבת ולהקשיב" ומניחים "שיגידו להם מה לעשות" או לחלופין "שיתנו להם עזרה"; חלקם, המגיעים מעוני ואף הסתבכות מוקדמת עם רשויות החוק, מרגישים שכבר בגיל צעיר זה "הכל אבוד"; רובם מעולם לא השתתפו בפעילות משמעותית מחוץ לגבולות היישוב בו נולדו או פגשו צעירים ערבים אחרים בגילם. עקב כך, הארגונים מדווחים כי יש צורך בעבודת עומק תהליכית כדי להוביל את המשתתפים למצב של מתנדבים, יזמים חברתיים ומנהיגים קהילתיים.

הזדמנויות:

- קיים צימאון רב בשטח לפעילויות כאלו, חלק מהצעירים מגיעים מדור חדש של מעמד ביניים הרואים סביבם את ההזדמנויות הקיימות לצעירים יהודים ורוצים גם.
- יש רצון רב של צעירים להכיר קהילות אחרות מתוך הישובים שלהם וכן קהילות ערביות - וגם יהודיות - מישובים אחרים. הארגונים מדווחים על התרגשות רבה ותחושות חזקות על סקרנות והעצמה בקרב המשתתפים כאשר נוצרים מפגשים משמעותיים כאלו שכן חלק ניכר מהצעירים הערבים אינו יוצא מגבולות הישוב, ולעיתים לא יוצא מגבולות החמולה והשכונה למפגשים משמעותיים לפני גיל 18 וסיום הלימודים.
- קיים גוף ידע משמעותי שהתפתח בשנים האחרונות בקרב ארגוני השטח ורכזי התוכניות על בסיס של ניסוי וטעיה, למידה והערכה, לגבי צרכי הצעירים בתתי הקבוצות המרכיבות את החברה הערבית, ולגבי התהליכים שהם צריכים לעבור כדי 'לשנות דיסקט'.

אתגר העבודה מול הרשויות:

ב

יש חשיבות רבה לעבודה מול הרשויות המקומיות הערביות, אולם מדובר בתהליך מורכב ולא פשוט. רוב הארגונים מנסים לתאם את הפעילות עם הרשויות המקומיות או עם המחלקות הרלוונטיות בהן, אולם חלקם ציינו כי עצם קיומה של התארגנות כזו נתפסת לעיתים על ידי הרשות המקומית כאתגר או אף כאיום. נראה כי לעיתים הרשות המקומית אינה רואה בעין יפה התארגנות של צעירים מקבוצות, חמולות ושכונות שונות, בעיקר כשקבוצות אלו מנסות לארגן יוזמות מקומיות חדשות. במקרים אחרים, בעיקר כאשר מדובר על קבוצות שמקיימות פעילות בתוך המסגרות הקיימות (כגון התנדבות בבתי ספר) או בנושאים בהם קיים קונצנזוס רחב (למשל בטיחות בדרכים), הרשויות יותר תומכות ומעודדות.

הזדמנויות:

- לרשויות הערביות מוקצים כיום תקציבים משמעותיים במסגרת תוכניות הפיתוח הממשלתיות. בחלקן ראשי ערים חדשים, משכילים ומקצועיים יותר ויש בהן בעלי תפקידים חדשים (כגון ממצי המשאבים של תוכנית "מווארד", עו"סים של תוכנית יתד, רכזי התנדבות) שיכולים להוות שותפים להרחבת התוכניות.
- בנייה מושכלת של תהליכי מעורבות ושל מדדי הצלחה יכולה לעזור להפחית את התנגדויות ראשי הרשויות.

אתגר גיוס ו- outreach - "מי לא מגיע ולמי אני לא מגיע?":

בחלק מהתוכניות - בעיקר בתוכניות שאינן במסגרת "שנת י"ג" אלא פונות לצעירים בגילאים מבוגרים מעט יותר - קיים אתגר לגייס משתתפים, בעיקר לפעילות התנדבותית ייזומה וארוכת טווח. כל הארגונים העוסקים בנושא זה דיווחו על אתגר ביצירת מסגרות המשך לבוגרי התוכניות של שנת הי"ג או לבוגרים אחרים של הארגון כדי להמשיך ללוות אותם ולקדם מעורבות קהילתית במהלך חייהם הבוגרים. כפי שסיכם זאת אחד ממנהלי הארגונים: "איך למשוך צעירים ערבים לפעילויות זו שאלת מיליון הדולר בחברה הערבית - רובם מוכנים לבוא רק תמורת איזה תמריץ כלכלי או מעשי" (למשל יפקחו על קלפיות בבחירות תמורת תשלום, או יבואו לקורס אם יש תעודה מקצועית בסופו או אם כלולות בו מיומנויות מעשיות כגון לימודי עברית, אנגלית, פסיכומטרי וכן הלאה).

חלק מהארגונים, בעיקר אלו הפונים לצעירים המוחלשים ביותר, הדגישו את חשיבות תהליך הגיוס הפעיל (Outreach). נראה כי גם לארגוני השטח שעובדים עם הקבוצות המוחלשות (כגון אג'יק, שחר חדש, כוכבי המדבר, מהפך-תע"ר ויוזמות אברהם) לא תמיד קל להגיע לקבוצות של צעירים מנותקים, מכיוון שאלו שמגיעים להירשם לתוכנית - אפילו לתוכנית שאין לה עלות - הינם מראש מועצמים במידה מסוימת, מבינים מה תוכנית כזו יכולה לתת להם ולוקחים את היוזמה להירשם. לכן, תהליכי גיוס מוצלחים של צעירים כאלו תלויים לעיתים קרובות בקרדיט שהארגון צבר בקהילה, במעבר המידע

מפה לאוזן, ובעבודה אקטיבית בבתי הספר, בשכונות ו"על הברזלים" כדי להגיע לצעירים. מודל הפוך ניתן למצוא בחלק אחר מהתוכניות שמופו (מכוני המנהיגות, תשרין, קהילות האקדמאים וכן הלאה), הפונות לקהלים מועצמים וחזקים יותר - שם, אופן הגיוס הינו "משיכה בעזרת מודל אליטיסטי".

היבט נוסף של נושא הגיוס הינו **הבעייתיות הרבה בגיוס משתתפים בנים**, שכן קיים רוב משמעותי של בנות בתוכניות שמופו וחלק ניכר מהארגונים מדווחים כי אינם יודעים כיצד בדיוק למשוך את הגברים הצעירים. ההסברים שנותנים ארגוני השטח והפעילים לבעיה זו מורכבים וניכר כי לצעירים ולצעירות בחברה הערבית צרכים שונים מתוך מקומם השונה בחברה ומתוך הלחצים השונים המופעלים עליהם. לגבי הצעירות - הלחצים מתבטאים לעיתים קרובות לכיוון נישואין מוקדמים, השתלבות בתחומים "מסורתיים" באקדמיה (בעיקר חינוך) או עבודה בתוך היישוב (למשל בעסק השייך למשפחה). יחד עם זאת, לנשים צעירות ללא השכלה יש פחות הזדמנויות תעסוקה כדאיות (בניגוד לגברים, ראו להלן), ולכן יש יותר לגיטימיות עבורן להצטרף למסגרות של שנת התנדבות והן "יכולות לקחת שנה להתלבט להתנדב ולהתעצם". בנוסף, עבור צעירות לא נשואות, מסגרות התנדבות מאורגנות נתפסות כמקום שאליו לגיטימי לצאת מהבית, בעוד שלבנים ניתנת חירות רבה יותר לצאת גם למקומות אחרים, דבר שהופך את המסגרות הללו לאטרקטיביות מאוד עבור הנשים.

לגבי הבנים הצעירים - קיים לחץ רב הן מצד ההורים והן של קבוצת השווים "להרוויח הרבה ומהר" על ידי עבודות שאינן דורשות השקעה בהכשרה, ואשר נגישות יחסית לגברים ערבים צעירים (כגון עבודה לא-מקצועית בבניין, נהיגה, עבודות עונתיות בחקלאות וכן הלאה). לעיתים לחץ זה מוביל להתדרדרות לפשיעה "שמכניסה כסף יותר מהר ובקלות". גם העובדה שרוב תוכניות ההתנדבות מתרחשות בתחומי חינוך ורווחה הופכת אותן לפחות אטרקטיביות עבור הבנים.

הבדלים מגדריים אלו בהשתתפות בתוכניות מתחברים למגמות המאקרו שתוארו בראשית מסמך זה - נשים משתלבות משמעותית יותר באקדמיה אך עדיין עובדות באחוזים נמוכים ובמקצועות שהעתיד התעסוקתי שלהם אינו

מובטח, (למשל - חלק לא מבוטל מהן לומדות חינוך והוראה למרות שהיצע גובר על הביקוש בתחומים אלו ורובן יתקשו למצוא עבודה). במקביל, גברים ערבים עובדים באחוזים גבוהים בהרבה, אולם לעיתים קרובות בעבודות לא-מקצועיות, חלקיות, פיזיות ובשכר נמוך. פעילים ואנשי מקצוע ערבים טוענים כי **חוסר איזון חברתי זה בנושאי השכלה גבוהה ותעסוקה, יחד עם השינויים המהירים במסגרות החיים המסורתיות מייצרים תסכולים ואף אלימות**. ארגוני השטח דיווחו כי הם מודעים לרגישות הנושא ומשקיעים חשיבה ומאמצים למשוך יותר גברים צעירים. במקביל, הם מקיימים חשיבה כיצד "לא להעצים מדי את הבנות" כדי "למנוע דיסוננס" בין לבין הבית והחברה אליהן יש לחזור לאחר תום הקורס, בשל החשש שיצירת דיסוננס כזה עלולה ליצר אלימות נגדן.

הזדמנויות:

- יש רצון עז של הארגונים למצוא מודלים חדשים והתאמות שיאפשרו למשוך יותר גברים צעירים, ובכך ליצר איזון נכון יותר בתוכניות פנימה ובחברה הערבית כולה.
- עבודה עם ארגוני השטח מאפשרת להכיר ברבגוניות של החברה הערבית ובכך שתוכניות שעונות לצרכים של חלק אחד מהאוכלוסייה (למשל צעירות אקדמאיות מהמשולש) אינן יכולות לענות על צרכים של אוכלוסייה אחרת (למשל צעירים בדואים מוחלשים מהנגב). יחד עם זאת, עולה כי **מעורבות קהילתית והשתתפות אזרחית רלוונטיות גם לקבוצות המוחלשות ביותר** - בתנאי שמשתמשים במודלים המותאמים לצרכיהן. מתוך כך התפתחו מגוון תוכניות מעורבות קהילתית המותאמות לתתי-אוכלוסיות בחברה הערבית ועונות על צרכיהן, כגון לצעירים חסרי מסלול, לגברים צעירים, לבדואים, לנשים צעירות, לצעירי בערים המעורבות וכן הלאה.
- קיים גוף ידע משמעותי שפתחו ארגוני השטח, וחשיבה חדשנית בנושאים אלו בקרבם.

אתגר הצורך הכלכלי של המשתתפים:

בשל מצבה הכלכלי הירוד יותר של החברה הערבית, יש צורך לנערים/ות ולצעירים/ות לצאת מוקדם ככל האפשר לעבוד - בקיץ, בחופשות, עם סיום הלימודים - כדי לעזור למשפחה ולאפשר לעצמם עצמאות כלכלית. הדבר כנראה שכיח יותר בקרב גברים צעירים ובערים הגדולות שם יש הזדמנויות רבות יתר לעבוד ומגוון "הסחות הדעת וההזדמנויות לבזבז כסף". על פי הראיונות נראה כי צעירים, ואפילו בני נוער, יכולים להרוויח טוב בעבודות פיזיות או מזדמנות שאינן דורשות כל הכשרה מקצועית. מהמיפוי עולה גם כי קיים בקרב הצעירים, במיוחד הבנים "רצון להשיג כסף ומעמד במהירות, רצון שמתחזק לאור ההשוואה לצעירים בעולם ובחברה היהודית בישראל". אתגר נוסף מהווה ה"פער בין התגמול הגדול והמיידני שמציע העולם הפלילי לעומת התגמול המרוחק והקטן יותר של מסלול נורמטיבי", מה שמושך צעירים ערבים לכיוון הפעילות הפלילית.⁴⁷ כתוצאה מכל אלו, חלק מהצעירים מדווחים כי אינם "יכולים להרשות לעצמם" לקחת שנה שלמה או חודשים רבים ללא עבודה, תנאי הנדרש לחלק ניכר מהתוכניות בעיקר בגילאי 18-20. מאידך, הארגונים אינם יכולים לתקצב סטיפנדיות משמעותיות למשתתפים בתוכניות אלו, מה שמאפשר רק לצעירים ולצעירות ממעמד בינוני או גבוה להשתתף בהן. **צרכים כלכליים והזדמנויות תעסוקה אלו מייצרים תחרות משמעותית להתנדבות ומעורבות ללא מטרות רווח.**

בקרב צעירים ערבים ההולכים לאקדמיה יש צורך ברור במלגות, ולכן חלק מהארגונים מדווחים כי המשתתפים והמשתתפות מגיעים אליהם "רק כי הם חייבים לבצע את השעות כדי לקבל את המלגה", אולם במהלך ההתנסות בהתנדבות והמעורבות קהילתית הם בונים יכולות "וחלקם הופכים למעורבים ונשארים לאחר מכן להתנדב ללא כל תמורה". כלומר - **גם מי חלק מאלו שמגיעים לצרכים פרקטיים עוברים תהליך שמקדם אותם למעורבות קהילתית וליוזמה אישית.**

47 תהליך התאמה של תוכנית "יתד" לצעירים וצעירות במצבי סיכון בחברה הערבית, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים וג'וינט אשלים.

הזדמנויות:

- גם מי שמגיע לתוכניות מתוך גישה תועלתנית מושפע מהן לאורך זמן וחלק ניכר מהמשתתפים מפתחים עניין גובר במעורבות קהילתית גם לאחר סיום התוכניות וללא קשר לגמול מידי.
- בקרב הארגונים יש תובנות ורעיונות כיצד להתמודד עם האתגרים הכלכליים וכיצד לתמרץ השתתפות של צעירים מקבוצות מוחלשות יותר - למשל על ידי הכנסת תכנים הקשורים למיומנויות שוק התעסוקה (לאו דווקא דרך השכלה גבוהה), על ידי הכללת תכנים המועברים על ידי דמויות מופת או מפורסמים, או על ידי תוכנית שבסופה ימחק הרישום הפלילי שהיה למשתתפים.

אתגר ההיקף ותקצוב התוכניות:

ה על פי המיפוי ניכר כי הפוטנציאל של תוכנית מעורבות קהילתית לצעירים ערבים גדול מאוד. לעומת תוכניות בוגרים בהן עולה קושי מיוחד של גיוס (כמפורט לעיל), בתוכניות "שנות הי"ג" יש ביקוש העולה באופן משמעותי על ההיצע. יחד עם זאת, עולה בבירור כי רוב התוכניות הפועלות כיום הינן "תוכניות בוטיק" המגיעות רק למספרים קטנים מהפוטנציאל באוכלוסייה - כאמור בכל התוכניות שמופו יחד משתתפים כ- 3,500 צעירים, המהווים כ- 1.5% מתוך פוטנציאל של כ- 250,000 בקבוצות הגיל הרלוונטיות. מהמיפוי עולה כי אתגר משמעותי בהקשר זה הוא אתגר המימון, שכן התוכניות מקבלות רק מימון חלקי אם בכלל מהמדינה ותלויות רובן ככולן במימון פילנתרופי. המומחים העוסקים בתחום מדגישים כי "התנדבות לא יוצרים יש מאין" ושאלה מרכזית היא "איפה הם יהיו אחרי סיום התוכנית ולא מה הם עושים במהלך התוכנית" - כלומר מדובר בתהליכי בניית יכולות מורכבים וארוכי טווח, הדורשים גם השקעה כספית משמעותית. כתוצאה מכך, כל הארגונים מדווחים על חוסר ניכר בתקציבים - בעיקר תקציבים המאפשרים התפתחות ומיסוד מבניים לאורך שנים, בניה של תוכניות המשך, התרחבות לפריסה ארצית וכן הלאה.

ה

הזדמנויות:

- יש ביקוש אדיר לחלק מהתוכניות ופוטנציאל אדיר להתרחבות מבחינת קבוצת הגיל בחברה הערבית. חלק ניכר מהמרוויינים מדווחים על "מוטיבציה גבוהה" של צעירים לצאת מהמסגרת הפורמלית, לצאת מן הישוב, להכיר אנשים חדשים והזדמנויות חדשות ובחלק מהתוכניות הארגונים נאלצים לבחור 1 מתוך 5-7 מועמדים. חלק ניכר מהמרוויינים ציינו כי לעיתים קרובות המוטיבציה הראשונית היא אמנם מאוד פרקטית - "מה יצא לי מזה" (כגון מלגה), אבל הגעת הצעירים למסגרות מאפשרת להם לעבור תהליך של העצמה שבמהלכו מתחזקת המוטיבציה להתנדבות ומעורבות קהילתית וללקיחת יוזמה אישית.
- חלק מהמרוויינים ציינו כי החוסר במסגרות בילוי ופנאי לצעירים, יחד עם אופייה השמרני-עדיין של החברה הערבית, מעודדים צעירים להשתתף בתוכניות מעורבות קהילתית שכן זוהי "מסגרת לגיטימית" דרכה לצאת מהבית, לקחת עוד שנה לחשוב ולהחליט, להתערות בנים ובנות יחד וכן הלאה.
- מגוון התוכניות הקיימות, המודלים וקהלי היעד, כמו גם הידע שנצבר בקרב הארגונים בשנים האחרונות, מהווים כר פורה להרחבה והעמקה של התוכניות הקיימות.

אתגר העבודה מול ההורים והקהילה:

על פי הראיונות נראה כי הקשר בין צעירים ערבים כיום להוריהם ולמשפחה המורחבת נע בין שני מצבי קיצון - מחד, במקרים בהם המשפחה חזקה ומשפיעה היא לעיתים "כופה" על הצעירים בחירות והתנהגויות (למשל בנושאי השכלה, תעסוקה ונישואין). מאידך - לצעירים רבים אין עורף משפחתי ובקהילות מוחלשות "למשפחה אין כלל שליטה על הצעירים", בין השאר משום שההורים "עסוקים בהישרדות כלכלית", מטופלים בילדים רבים, חסרי השכלה בעצמם, בעלי שליטה מועטה בעברית וכן הלאה. חלק ניכר מהמרוויינים ציינו כי בתוכניות קיים מרכיב של קשר עם משפחות המשתתפים, על אף שלא בכל התוכניות מדובר במרכיב משמעותי, וחלק ניכר מהם ציינו קשיים בהקשר זה.

בקהילות החלשות יותר צוין כי ההורים אינם מבינים תמיד "מדוע צריך לערב אותם" ובמקרים בהם מנסים לערב אותם בבעיות שמתעוררות עם המשתתפים במהלך התוכנית הם מתרעמים על כך, כולל ציטוטים כגון "נתתי לכם את הילד, תתמודדו איתו" ואף מקרים של אלימות בבית עקב שיחות כאלו, שגרמו למנהלי התוכניות לשאול את עצמם אם מעורבת הורית היא בהכרח אלמנט חיובי. בתוכניות הכוללות העצמת בנות מקהילות חלשות, ציינו חלק מהמראיינים כי הם מקדישים חשיבה רבה כיצד למנוע יצירת דיסוננס בין ההעצמה שעוברות הבנות בתוכנית לבין המשפחה והקהילה אליהן הן שבות, וזאת כדי למנוע תגובות שליליות של המשפחה ואף מקרי אלימות. בתוכניות אחרות, המתמקדות בצעירים ממעמד גבוה יותר או בסטודנטים, ניכר כי המשפחות תומכות ומחזקות את המשתתפים, ולעיתים אף לוקחות חלק בתוכניות עצמן - כגון על ידי הגעת ההורים לתת הרצאות למשתתפים או לימי שיא.

הזדמנויות:

- בקרב החברה הערבית מתפתח מעמד ביניים חדש המכיר בחשיבות המעורבות הקהילתית ורוצה לראות את בניו ובנותיו מתפתחים בכיוונים אלו. מתוך כך, יש פוטנציאל רב ברתימת ההורים ממעמד זה לטובת תמיכה בתוכניות והרחבתן.
- מתוך הידע שנצבר בקרב מנהלי התוכניות לגבי הקשר מול משפחות המשתתפים, ניתן לייצר גוף ידע משותף.

3 | קורונה - תובנות ממצב החירום בגל הראשון

הראיונות מעלים כי קיימות התנסויות שונות מאוד של ארגוני השטח: בחלק ניכר מהם היתה התעוררות משמעותית של הצעירים הערבים המשתתפים בתוכניות בתקופת הגל הראשון של הקורונה, לרוב על ידי הצטרפות ליוזמות שהארגון עצמו יזם ובחלק מהמקרים אפילו על ידי יוזמה של הצעירים והתארגנויות מקומיות של הקבוצות עצמן. ארגונים אחרים דווקא דיווחו על תסכול אל מול חוסר הפעילות של הצעירים המשתתפים בתוכנות, ומיעוט הפעילויות שלהם בתקופת הקורונה. כמה מהתובנות המרכזיות בהקשר זה כוללות:

א

חוסר משמעותי בפלטפורמות להתנדבות ברוב היישובים הערבים. תוכניות המעורבות הקהילתית של ארגוני החברה האזרחית לא נבנו בחשיבה על פעילות בחירום, ולכן אופן הפעילות וסוגי הפעילות לא היו מותאמים מלכתחילה (למשל, הפעילות התבססה על בתי ספר ואלו נסגרו, על מפגשים קבוצתיים פנים אל פנים אשר לא התאפשרו וכן הלאה). אולם, אל מול המגיפה, אל מול חולשת הרשויות המקומיות (למשל מבחינת היעדר מערכי חירום מקומיים ברוב המוחלט של הרשויות הערביות) ואל מול חולשת הפעילות הממשלתית בחברה הערבית (למשל מבחינת הסברה בערבית או עזרה לנזקקים), התאימו חלק מהארגונים את הפלטפורמות שלהם במהירות למצב החדש. למעשה, בחלק מהיישובים, היכן שהיו מודלים חזקים ושיתוף פעולה טוב עם הרשות המקומית, המתנדבים הצעירים הפכו להיות משמעותיים ביותר בתפעול הישוב והקהילה בעת החירום.

בין אם מודל זה עבד בהצלחה או לא - עבור חלק ניכר מהארגונים, הפעלת מערך המתנדבים שלהם בתקופת הקורונה הובילה לחשיבה מחדשת לגבי הצורך והמשמעות שיכולים להיות לפלטפורמות שלהם בעתות חירום, והם משקיעים בזה כיום חשיבה ארגונית משמעותית.

ב

בחלק מהמקרים, דווקא בתקופת החירום היתה עליה במעורבות של בנים. על פי הראיונות נראה כי לעיתים זה נבע מכך שסוג הפעילות בחירום היה יותר אטרקטיבי עבורם ובחלק מהמקומות משום שלבנות פחות נתנו לצאת מהבית ולהסתובב.

ג

חלק מהצעירים שרצו לפעול ולהתנדב לא יכלו כי לא היו ערוצי פעילות במקומות מגוריהם - למשל, צעירים המשתתפים בפלטפורמות אזוריות לא מצאו אפשרויות להתנדב בישוב מגוריהם כאשר המסגרת האזורית הושעתה והם נאלצו לחזור לישוב. חלק מהרשויות המקומיות הצליחו לנצל את האנרגיות הללו אבל חלקן ראו בצעירים אלו מעין "מטרד" כאשר הם באו להציע את עצמם או יוזמות שהם רצו לקדם. במקביל, חלק מהארגונים ניסו ואף הצליחו לייצר פלטפורמות וירטואליות בהן הקבוצה המשיכה להיפגש ולייצר יוזמות (למשל קמפיינים להסברה בנושא הקורונה).

ד

חלק מהצעירים המשתתפים בתוכניות הפך פעיל הרבה יותר: חלק מהארגונים דיווחו כי הצעירים המשתתפים בפעילות לקחו יוזמה, הפכו לפעילים יותר וקיבלו הזדמנות לעשייה משמעותית ולהעלות את פרופיל הפעילות שלהם בתקופה הקורונה. ארגונים אלו רואים בקורונה מבחן מעשי ליכולת ההנעה של הצעירים, אשר הוכיח את הצלחת התהליך שהם עברו ואת הנחלת ערכי מעורבות והתנדבות שהתוכניות כוללות. מצד שני, חלק מהמוראיינים ציינו כי התנדבות החירום בקורונה מהווה - שוב - מקרה ספציפי של אירוע חירום שמתאים לפעילות מסוג ממוקד ומיידי, ולכן פשוט יותר ונוח יותר, אשר אינו דורש התנדבות מוסדית לאורך זמן (כפי שצוין לעיל, התגייסות נקודתית בחירום הינה בכל מקרה אחד המאפיינים של התנדבות בלתי ממוסדת בחברה הערבית).

ה

יש צורך בשיפור מיומנויות דיגיטליות: האתגר של יצירת וניהול פלטפורמות דיגיטליות הינו מובהק הן בקרב המתנדבים והן בקרב הארגונים המפעילים אותם. כאמור, תוכניות המעורבות וההתנדבות נבנו מלכתחילה על בסיס מפגשים ועבודה בשטח, ובחלק ניכר מהמקומות היו אתגרים פיזיים וטכניים לחיבור המשתתפים דרך פלטפורמות דיגיטליות - למשל מבחינת חוסר במחשבים בבתי המשתתפים, חוסר בשירותי אינטרנט בחלק מהישובים הערבים חוסר באוריינות דיגיטלית אצל חלקם וכן הלאה. יחד עם זאת, ידוע כי הדור הצעיר בחברה הערבית הרבה יותר מחובר דיגיטלית - גם אם בעיקר ע"י טלפונים חכמים ופחות על ידי מחשבים בבתי⁴⁸ - ובחלק מהמקומות המשתתפים הצליחו לייצר חומרי למידה, קמפיינים וסרטונים גם במהלך הסגר. נושא זה חשוב הן כדי לאפשר פעילות טובה יותר בעיתות סגר בריאותי והן משום שפיתוח מיומנויות דיגיטליות יכול להיות גם ערוץ אטרקטיבי עבור משתתפים נוספים.

ו

חלק ניכר מהארגונים רואים בהתנסות של תקופה הקורונה הזדמנות: התקופה אתגרה מאוד את ארגוני השטח, הן מבחינה אופרטיבית והן מבחינה כלכלית, ויחד עם זאת חלק מהם מעריכים כי הניסיון שהם צברו והאנרגיה שהראו הצעירים, יחד עם תחושות של סולידריות וסיפוק שנבעו מההתנדבות בחירום, יוכלו לשמש אותם בבניית תוכניות טובות יותר בהמשך. בחלק מהמקומות נאמר גם כי הצעירים הראו לראשי הרשויות כי הם כוח משמעותי וחיובי בישוב, שיעור שיוכל לשמש את הארגונים ואת הצעירים עצמם בהמשך הדרך.

48 ד"ר אסמאא גנאיים, האינטרנט בחברה הערבית בישראל תמונת מצב ראשונית והמלצות למדיניות, איגוד האינטרנט הישראלי, 2018.

קידום מעורבות קהילתית והשתתפות אזרחית כמודל לחיזוק ושילוב צעירים ערבים: מהמיפוי עולה בבירור כי קידום מעורבות קהילתית והשתתפות אזרחית של צעירים ערבים מקדמים באופן ניכר את החיזוק שלהם כיחידים וכקבוצה, את השילוב שלהם בכל מערכות החיים ואת התרומה שלהם לקהילתם ובכלל. הדבר נכון לכל קבוצות האוכלוסייה בחברה הערבית - גם למחוזות יותר אשר מסגרות אלו עוזרות להן להשתלב טוב יותר בהשכלה גבוהה, הכשרות מקצועיות ושוק העבודה העתידי, וגם למוחלשות יותר, אשר המסגרות עוזרות להם לצאת ממצבי חוסר מעש ואף סיכון. בהקשר זה עולה כי ההתנדבות עצמה משמשת ככלי לחיזוק המוחלשים ולא רק לחיזוק הקהילה בעזרת המחוזקים יותר. באותו ההקשר עולה כי יש חשיבות רבה לייצר דיפרנציאציה בין המודלים שנתמכים כדי שכל מודל ייתן מענה לצרכים של הקבוצה הרלוונטית. מתוצאות מחקרי ההערכה של הארגונים, ככל שאלו קיימים, כמו גם מההתנסות האיכותנית בשטח, **עולה בבירור כי קידום מעורבות חברתית-קהילתית-אזרחית של צעירים ערבים מטיבה גם עם החברה הישראלית בכלל**, שכן היא מעודדת השתלבות בהשכלה ותעסוקה איכותיות יותר, העלאת רמת ההזדהות, תרומה לקהילה וחיזוק הסולידריות בחברה כולה. כלומר - **השקעה בצעירות ובצעירים ערבים, בעיקר בצעירים חסרי המעש בגילאים אלו, תייצר למדינה החזר כלכלי אדיר ותחסוך השקעות עתידיות הנובעות כיום מחוסר השילוב של צעירים אלו בשוק העבודה ובמערכות החיים הנורמטיביות במדינה.**

חיזוק ארגוני שטח - תמיכה במודלים ארציים במקביל לתמיכה במודלים אזוריים קטנים יותר: יש לתת דגש גם על פעילות מקומית וגם על פעילות ארצית. בהקשר זה יש חשיבות להכיר בעובדה כי חלק מהארגונים המפעילים את התוכניות הינם צעירים, לוקאליים וקטנים יחסית, ועל כן יש לאפשר תמיכה גם בחיזוק המנגנון הארגוני שלהם בנוסף לתמיכה בהוצאות הפעלת התוכניות עצמן.

מיסוד והרחבה של מודלים קיימים: המימון שניתן לחלק מהמודלים הקיימים, בעיקר ע"י משרד החינוך למסגרת "שנות י"ג" השונות, מכסה רק מימון חלקי של ההשקעה הנדרשת כדי לגשר על הפערים עימם מגיעים צעירים ערבים רבים ולעודד מעורבות קהילתית משמעותית ואפקטיבית. בתוכניות לגילאים המבוגרים מעט יותר אין כמעט

בכלל תמיכה ממשלתית (ראו פירוט בגרף ייצוג המודלים להלן). מומלץ כי חלק מהתמיכה של הביטוח הלאומי יוכל להיות מועבר כ"מאצינג" או השלמה למודלים קיימים על מנת לחזק אותם, לאפשר להם להתרחב מבחינת מספר משתתפים ולהגביר את האפקטיביות שלהם (כידוע, בדרך כלל מודל "מאצינג" לתקציבי מדינה מתאפשר מול תמיכה פילנתרופית, ואילו כאן מוצע לאפשר תמיכה של הביטוח הלאומי כמאצינג גם לתקציבי מדינה אחרים). בכך תהייה תרומה משמעותית למיסוד הלמידה שהתקיימה בשטח בשנים האחרונות, ובהמשך ליצירה של מערכות נרחבות הנתמכות על ידי המדינה אשר יוכלו להוות מסלולי "ברירת מחדל" לחלק ניכר מהצעירים הערבים, כפי שקיים עבור הצעירים היהודים.

חיזוק עבודה בקרב "צעירים חסרי מסלול": כיום התוכניות פונות בעיקר לבני המעמד הבינוני גבוה, סטודנטים ו/או אקדמאים מבחינת הדרישות שהן מעמידות למעורבות אינטנסיבית והתנדבות ללא רווח כבר בגילאים צעירים, דבר שחלק ניכר מהצעירים הערבים אינם יכולים לעמוד בו. בנוסף, מטרתן המוצהרת של תוכניות רבות הינה לתמוך בהנגשת השכלה גבוהה ובכניסה לאקדמיה (מטרה במתבטאת גם בתמרוץ תקציבי). ואכן, תמיכה בהנגשת השכלה גבוהה, בצליחת הלימודים ובחיזוק מעורבות קהילתית של סטודנטים ואקדמאים צעירים הינם צורך ברור. ואולם, במקביל יש לתת את הדעת על חלק ניכר מהצעירים הערבים - למעשה כיום רובם - אשר אינם מגיעים ללימודי המשך באקדמיה או במסלול הכשרה מקצועית וגם להם יש לתת מענה. מהשטח עלו הצעות להקים מסלולים קצרים יותר, או כאלו שאינם דורשים מחויבות של שבוע מלא כדי להוריד את סף המחויבות הנדרש, לאפשר למשתתפים לעבוד במקביל ולא להציב שילוב באקדמיה כמימד הכרחי להצלחה, שכן דרישות אלו מקשות על שילוב צעירים מוחלשים יותר. בנייה של מסלולים חדשים ואינטנסיביים פחות, המותאמים לצעירים "חסרי מסלול" שאינם נמצאים בדרכם לאקדמיה, או אפילו נמצאים ברמות סיכון שונות ובחשש להתדרדרות, גם תקטין את עלויות התוכניות ותאפשר להגיע למאסות גדולות יותר ולקהילות מוחלשות יותר בחברה הערבית.

חיזוק העבודה בקרב גברים צעירים: ברור מהמיפוי כי זהו אחד האתגרים המרכזיים של התחום כולו וכי עדיין אין פתרונות טובים מספיק לחוסר ההשתתפות של גברים צעירים. כאמור לעיל, העובדה כי בעיקר בנות משתתפות בתוכניות שמופ, מוסיפה על חוסר האיזון הגדל ממילא בחברה הערבית בין נשים וגברים, בעיקר בקרב הדור הצעיר. יש להשקיע חשיבה ולעודד את הארגונים למצוא מודלים, תכנים, מסלולים ותמריצים אשר יעלו את אחוזי

ההשתתפות של הבנים בתוכניות. רעיונות ראשוניים בתחום זה כוללים:

- התנדבות ומעורבות במקומות שיהיו אטרקטיביים יותר לבנים כגון חברות הייטק, נושאי חירום, תעשייה ותחומים נוספים שיש למפות;
- יצירת מודלים הכוללים תמריץ כלכלי משמעותי יותר שיוכל להתחרות ב"כסף הקל" שצעירים אלו יכולים להרוויח באותן שנים;
- שילוב תוכנית המעורבות הקהילתית בשוק העבודה, כך שהצעירים המשתתפים יוכלו לרכוש מיומנויות מעשיות (שאינן דורשות השכלה גבוהה) ואף לעבוד במקביל;
- ביטול רישום פלילי של צעירים שכבר הספיקו להסתבך עם החוק בעודם קטינים כחלק מהתוכנית;
- רתימת גברים צעירים בוגרי התוכניות הקיימות כדי לבנות עימם מודלים חדשים על סמך ההתנסות האישית שלהם וכן על מנת לגייס משתתפים חדשים מקרב מעגל ההיכרויות שלהם.

בניית תשתיות ברות קיימא בקרב האוכלוסייה ועם הרשויות המקומיות: יש חשיבות רבה לעבודה עם הרשויות המקומיות ועם ארגוני שטח מקומיים הבאים מתוך הקהילה ומתוך תתי קבוצות בתוכה (בדואים, צעירים בסיכון, צעירים בערים המעורבות, צעירות, צעירים אקדמאים) על מנת לייצר לא רק "תוכניות התנדבות" אלא גם "תשתיות התנדבותיות" מוטמעת בשטח. כאמור לעיל, **לרשויות המקומיות הערביות יכול להיות תפקיד מפתח בחיזוק והרחבת תחום המעורבות הקהילתית** - הן בשל התפקיד המרכזי שממלאות רשויות אלו בחיי האוכלוסייה הערבית והן בשל מגוון בעלי תפקידים חדשים הפועלים בהן (כגון עו"סיות של תוכנית יתד, מנהלי מרכזי צעירים, מנהלי תחום התנדבות). **העובדה שחלק מהצעירים מילאו תפקיד משמעותי בהתמודדות עם משבר הקורונה יכולה לשמש תמריץ לחיזוק קשר זה** - הן מבחינת ההתנסות החיובית של הצעירים עצמם והן מבחינת תפיסת צעירים אלו כמשאב על ידי ראשי הרשויות הערביות.

מימון 'מיקס' של מפעילים ותוכניות מן המיפוי עולה כי יש חשיבות למתן מענים מגוונים כך שיוכלו לתת מענים מדויקים לתתי הקבוצות בחברה הערבית מבחינת גילאים, מגדר, גיאוגרפיה, מצב סוציו-אקונומי, תכנים וסוגי ארגונים מפעילים. לכל סוג של מפעיל וסוג של פעילות יתרונות וחסרונות יחסיים. לדוגמה:

- מודלים אינטנסיביים של מעורבות חברתית מאפשרים תהליכי עומק עם הצעירים ובנייה של יכולות משמעותיות

למעורבות קהילתית ולהשתלבות עתידית, בעוד מודלים 'דלילים' ו'קלילים' יותר, מאפשרים עידוד מעורבות חברתית גם בקרב צעירים שנמצאים במסגרות לימודים ועבודה, או כאלו שאינם יכולים או רוצים להתחייב לתקופה אינטנסיבית.

- מודלים מקומיים מאפשרים יצירת וחיזוק זהות קהילתית ופתרון בעיות חברתיות מקומיות (כגון אלימות בישוב), בעוד מודלים אזוריים וארציים מאפשרים מפגש עם קבוצת שווים מורחבת יותר, הרחבת האופקים, קידום דיאלוג יהודי-ערבי וכן הלאה.

- מודלים המתמקדים בהנגשת השכלה גבוהה, שוק העבודה העתידי, הייטק וכן הלאה - נותנים מענה לקבוצות חזקות יותר בחברה הערבית אשר עדיין זקוקות לעזרה בפיתוח מרכיבי מעורבות חברתית והשתתפות אזרחית, בעוד מודלים שפונים לקבוצות מוחלשות יותר מאפשרים יציאה ממצבי סיכון, חיזוק מיומנויות חיים בסיסיות והשתלבות חזרה בחברה עבור צעירים מנותקים או בסיכון.

- מודלים המתמקדים בשנות י"ג-י"ד מיד אחרי התיכון נותנים מענה לוואקום הקיים מבחינת צעירים ערבים רבים, ומאפשרים שנה או שנתיים של התלבטות, למידה והתבגרות תוך רכישת מיומנויות שיעזרו לצעירים לקבל החלטות מושכלות יותר. מודלים המתמקדים בגילאי ה-20 המוקדמים, מאפשרים בנייה וחיזוק של קהילות מקומיות ועידוד מעורבות קהילתית גם תוך כדי לימודים, עבודה והקמת משפחה.

השקעה בתהליכים חינוכיים ארוכי-טווח: כפי שעלה מהמיפוי, קידום השתתפות אזרחית ומעורבות קהילתית של צעירים ערבים דורש יצירת שפה חדשה ותפיסות חדשות לגבי מסוגלות עצמית, חשיבה ביקורתית, יזמות צעירים וכן הלאה - בקרב המשתתפים עצמם כמו גם בקרב הרשויות המקומיות והחברה הערבית כולה. מתוך כך מדובר בתהליכי העצמה וחינוך ממשוכים. מומלץ לתת טווח זמן לכל קבוצה לעבוד, ולוודא כי מדדי הצלחה שמוגדרים רלוונטיים לשלבים השונים של תהליך זה, תוך הכרה בכך שהצעירים הערבים הינם בהכללה קבוצה מוחלשת (כולל אלו מביניהם הנחשבים מועצמים כגון סטודנטים ואקדמאים).

העמקת העבודה עם המשפחות: נראה כי יש צורך להעמיק את עבודת הארגונים עם המשפחות של צעירים המיועדים להשתתף בתוכניות כמו גם במהלך התוכניות עצמן - בעיקר אבל לא רק בקרב תתי הקבוצות המוחלשות יותר. כדאי לעודד את הארגונים לכלול מרכיב זה כאלמנט מרכזי בתוכניות השונות, הן על מנת ליצור יותר תמיכה

משפחתית וחברתית למי שמתפתחים בתוכניות ובכך למנוע נשירה, והן על מנת להרחיב את הידע והמודעות של החברה הערבית כולה לחשיבותו של תחום זה, (ראו נושא המיתוג להלן).

חיזוק מיומנויות לשעת חירום: כאמור לעיל, תקופת הקורונה זימנה לארגונים המפעילים מגוון רחב של אתגרים כמו גם הזדמנויות לבחון את מודל הפעולה שלהם בעיתות חירום. מומלץ לעזור לארגונים לבנות על הלקחים שנלמדו מתקופה זו ולהעצים את מרכיבי התוכניות אשר מכינים את הצעירים המשתתפים להיות פעילים ומשמעותיים בעיתות חירום - בישובים שלהם ובחברה בכלל. בהקשר זה ניתן להתייחס למיומנויות ותשתיות דיגיטליות, שילוב הצעירים במערכי החירום של הישובים, בניית מנגנונים לתקשורת והמשך פעילות כאשר לא ניתן להיפגש וכן הלאה.

2 | המלצות רחביות

הקמת ועדה מייצעת של נציגי הארגונים ומומחים מקרב החברה הערבית כדי להיעזר בידע שלהם ובניסיון מהשטח. על פי המיפוי ניכר כי קיים עושר עצום של ידע וניסיון בקרב הארגונים, היכרות עמוקה עם קהלי היעד ומחויבות לקידום נושאים של התנדבות, העצמה ומעורבות קהילתית בקרב צעירים. מומלץ לעשות שימוש מושכל בידע זה בבניית תוכניות ההתערבויות והמימון העתידי.

יצירת פלטפורמה ותמריצים לשיתופי פעולה, חילופי מידע וסינרגיה בין הארגונים: הארגונים לעיתים קרובות אינם מכירים אלו את אלו ועל פי המיפוי נראה כי חלקם מנהלים תהליכי לימוד דומים באופן מקביל וללא למידה הדדית. עידוד שיתופי פעולה יעזור מבחינת ידע ומומחיות, מבחינת מיפוי פעילות באותם ישובים וקהלים או בישובים שכנים, מבחינת יצירת הכשרות/פעילויות משותפות בין צוותי התוכניות השונות, ובטווח הארוך - יצירת בסיס ידע משותף וקבוצת התייחסות מקצועית.

השקעה באיסוף נתונים ובהערכת התוכניות: מומלץ להקצות מימון לאיסוף נתונים נרחב (כמותי ואיכותני) לגבי דפוסים והרגלים של התנדבות ומעורבות חברתית בקרב צעירים ערבים כדי לייצר בסיס נתונים מעודכן ונרחב הרבה יותר מזה הקיים. מידע מעודכן וכמותי, תוך פילוח תתי קבוצות וסוגי פעילויות, יאפשר בחינת תהליכי שינוי לאורך זמן וקבלת החלטות עתידית מבוססת נתונים. למשל, ניתן לבצע מחקר רוחבי שיקיף את כל המודלים הקיימים לאורך מספר שנים, ויבחן עד כמה הם מייצרים מוביליות חברתית ומצמצמים תופעות חברתיות שליליות בקרב צעירים ערבים, לעומת חיזוק השתלבות נורמטיבית ומיטבית בהשכלה, בתעסוקה ובפעילות חברתית-קהילתית (מול קבוצת הביקורת שאינה משתתפת באף תוכנית). **כדאי להגדיר כי חלק מהמימון מיועד מראש להערכת ביצוע התוכניות בזמן אמת על ידי הארגונים עצמם כמו גם על ידי גוף ליווי חיצוני.**

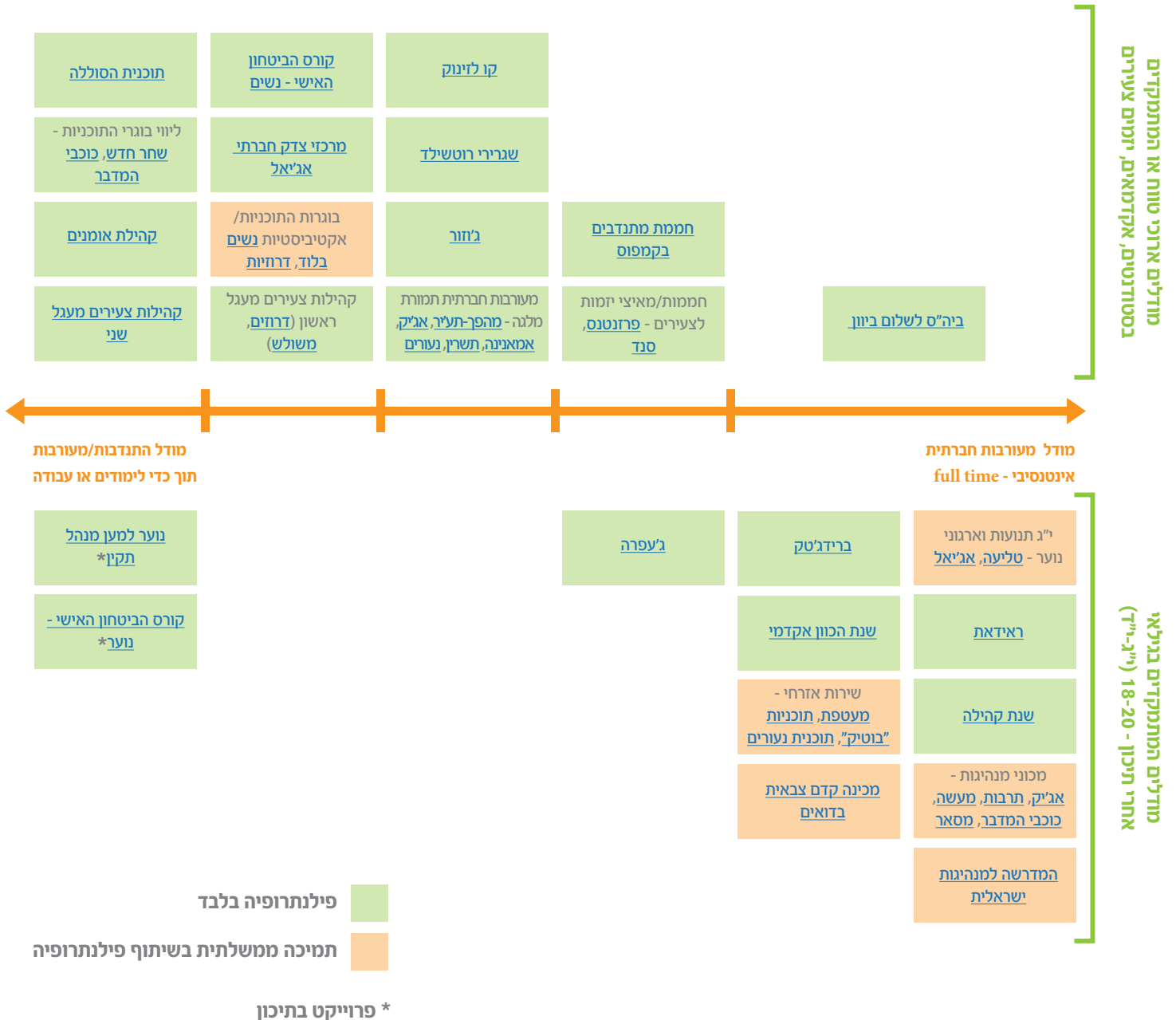
מיתוג תחום המעורבות הקהילתית של צעירים: מן המיפוי עולה בבירור כי יש פוטנציאל אדיר בלתי ממוצה מבחינת הצעירים והצעירות מהחברה הערבית. למעשה, רובה המוחלט של האוכלוסייה לא רק שאינו משתתף בפעילויות אלו, אלא גם אינו מודע לקיומן של התוכניות או לתחום ההתנדבות הממוסדת והמעורבות הקהילתית-אזרחית בכלל. בנוסף, כאמור לעיל, הקונטרברסיה סביב מודל השירת האזרחי-לאומי לעיתים מעיבה על הלגיטימיות של חלק מהמודלים - בעיקר אלו המכוונים לשנים שמיד לאחר התיכון. דרושה לכן עבודת שיווק ומיתוג יחד עם הארגונים המפעילים, כדי להרחיב את המודעות של צעירים ערבים לקיומם של מודלים אלו ולפוטנציאל שטמון בהם ולהרחבת הלגיטימיות של התחום בחברה הערבית בכלל. חשוב שעבודה זו תתקיים גם בשילוב דמויות מובילות בחברה הערבית (כגון ראשי ערים ומובילי דעה) וכן מול משפחות הצעירים (כי שצוין לעיל).

ליווי ותיאום התוכנית: בנוסף בהשקעה בתכנים ובהשקעה בנושאי רוחב (כגון שיתוף פעולה והערכה) הנוגעים לארגונים המפעילים, מומלץ לייצר תיאום והערכה של התוכנית על ידי גוף חיצוני אשר ילווה את התוכנית החדשה, יתאם את רישות הארגונים (ראו לעיל) ויקדם איסוף נתונים נרחב ומדויק יותר לקראת תוכניות עתידיות.

המחשה גרפית של מיפוי המודלים בשטח

על פי מנעד המעורבות החברתית, המיקוד הגילאי של המודל ותמיכה ממשלתית

נספח א' פרופילים של הארגונים

והמודלים במיפוי⁴⁹

נספח זה מכיל דף פרופיל עבור כל אחד מהארגונים שנסקרו במיפוי, כולל רציונל הפעילות של כל ארגון ותיאור תמציתי של הפרוייקט או הפרוייקטים המרכזיים שהארגון מפעיל בהקשר של מעורבות אזרחית וקהילתית של צעירים ערבים. הרשימה אשר גובשה לתהליך המיפוי אינה קומפרהנסיבית וקיימים מספר ארגונים נוספים בשטח המקדמים מודלים נוספים. עם זאת, זוהי רשימה מקיפה ביותר ומכילה את רוב הפרוייקטים והמודלים הקיימים בשטח. המיפוי כולל מודלים ותוכניות בנושאים שונים: חינוך לאזרחות פעילה, התנדבות, קהילות צעירות, מכוני מנהיגות, יזמות צעירים ועוד, וכן מגוון סוגי ארגונים: ארגונים בהובלה ערבית, יהודית ומשותפת, ארגונים מקומיים וארציים, ארגונים וותיקים וחדשים וכן הלאה.⁵⁰

רשימת הארגונים המופיעים בנספח זה:

1. אג'י-מכון הנגב
2. אמאנינה
3. תשרין
4. שחר חדש בנגב
5. אזרחים בונים קהילה - לוד
6. האגודה לקידום החינוך
7. קרן שחף - קהילות ערביות
8. כוכבי המדבר
9. מרכז מעשה
10. תנועת הנוער אג'יאל (השומר הצעיר)
11. עורכי דין למנהל תקין
12. פרזנטנס
13. ארגון סנד
14. שותפויות רוטשילד
15. יוזמות אברהם
16. תנועת תרבות
17. מהפך-תע"ר

⁴⁹ המידע בפרק זה מבוסס על ראיונות עומק שהתבצעו בחודשי מאי ויוני 2020 עם מעל 40 מנכ"לים ומנהלי פרויקטים של כל הארגונים הכלולים בפרק זה, וכן על מגוון רחב של חומרים אשר נאספו מהארגונים (כולל דוחות ביצוע והערכה, דוחות לתורמים וניירות פנימיים). היכן שמופיע ציטוט, הדברים מובאים כלשונם מהראיונות או ממסמכי הארגון. בנוסף למגוון התוכניות הכלולות במיפוי זה, קיימות מספר יוזמות בשטח ליצירת פילוטים חדשים בתחום, כגון פיילוט של ארגון "פנימה" עם ארגון הכבאות הארצי ליצירת מעטפת לשירות הלאומי-אזרחי אשר יכין צעירים ערבים לשירות בכבאות.

⁵⁰ המודלים מוצגים בפורמט מתומצת ביותר בשל מגבלת הזמן והתקציב של הפרוייקט. במקרה הצורך, קיימים חומרים רבים מהם ניתן להפיק דוח מפורט הרבה יותר על הפרוייקטים והמודלים השונים.

1 | אג'יק - מכון הנגב

1.1 רקע על הארגון: אג'יק פועל משנת 1998 ומתמקד "בתהליכי פיתוח קהילתי בחברה הערבית-בדואית ובתוכניות לקידום השותפות הערבית-יהודית בנגב, תוך שאיפה מתמדת להרחבת המודלים לכלל החברה הערבית בישראל. תחומי הפעילות של אג'יק הינם: פיתוח והעצמה כלכלית, פיתוח חברתי ושותפות ערבית-יהודית, וזאת מתוך ניסיון לבנות מודל פיתוח קהילתי הוליסטי המשלב תחומי פיתוח שונים בניסיון לתרום לקידום הדיאלוג היהודי-ערבי בישראל וליצירת חברה שוויונית".

1.2 רציונל פעילות מרכזי: בינוי קהילה בר קיימא. "הפיתוח הקהילתי של מכון הנגב-אג'יק מבקש לקדם תהליך המניע אנשים ממצב של נזקקות ותלות למצב של בעלי זכות הנהנים מתחושת מסוגלות ולוקחים אחריות על חייהם ועתידם. מטרה זו מושגת באמצעות הצלחה הדרגתית ונצברת של הישגים ותוך שימוש בגישה הוליסטית ואינטגרטיבית בה הקהילה, בניה ובנותיה מובילים כאחד את תהליכי הפיתוח משלבי התכנון הראשוניים ועד הביצוע". גישה זו מושתתת על ההנחה כי לא מספיק לשנות את מציאות חייהם של האנשים, כי אם יש לפעול למען שינוי תפישותיהם ועמדותיהם כלפי המציאות בה הם חיים". מתוך כך, הנושא של העצמת הקהילה והגברת המעורבות האזרחית משולבים בכל פעילויות העמותה.

1.3 פרוייקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:⁵¹

1.3.1 כללי - אג'יק הוא הארגון הוותיק והגדול המפעיל מודלים של התנדבות צעירים ערבים באופן רציף הכולל מערכי הפעלה סדורים, שיתופי פעולה מובנים עם המדינה ועם ארגונים אחרים (תנועת הצופים, תיכונים יהודים וערבים בנגב, מכללות ספיר ואחוזה וביטוח לאומי) ובליווי מחקרי הערכה (ראו בהמשך). כיום פעילים במסגרת כל התוכניות יחד כ- 400 צעירים ערבים אחרי תיכון (וכן 36 ש"שנים יהודים מתנועת הצופים) וכ- 400 סטודנטים. הארגון מדווח כי 75% מכל משתתפי שנות הי"ג שהוא הפעיל השנה כבר התקבלו ללימודים אקדמיים (בהשוואה לכ-26% מהאוכלוסייה הערבית הכללית ולכ-10% מהאוכלוסייה הבדואית).

1.3.2 טליעה (חלוציות) - שנת י"ג של התנדבות צעירות ערביות בוגרות תיכון בישובים ערבים בכל הארץ. הפרוייקט החל לפעול בשנת 2003 וכיום פועל ביישובים רבים, ובהם כפר-קאסם, קלנסואה, עילוט, רהט, חורה ושגב-שלום כמו גם ישובים בלתי מוכרים בנגב, ומשתתפים בו כ-220 צעירות וצעירים מדי שנה. הפרוייקט מנוהל בשיתוף פעולה עם העירייה או המועצה המקומית, ומתנדביו פועלים במוסדות חינוך ורווחה ארבעה ימים בשבוע (30 שעות). יום נוסף מוקדש להכשרה במגוון נושאים: העצמה וזהות, השפה העברית, מתמטיקה ומחשבים, ויום אחר מוקדש

51 לאג'יק גם פרוייקט נרחב של קידום מעורבות חברתית משותפת ליהודים ולבדואים בנגב במסגרת פרוייקט תעודת בגרות חברתית. הפרוייקט מתקיים ב-28 בתי ספר תיכונים בנגב.

להכנה למבחנים פסיכומטריים לקראת לימודים אקדמיים. המשתתפים מקבלים דמי קיום חודשיים, מימון מלא של לימודי ההכנה לפסיכומטרי ומלגה להשכלה גבוהה.

1.3.3 שנת קהילה - שנת י"ג יהודית-ערבית בשיתוף פעולה עם הצופים. התוכנית מתקיימת משנת 2002 ובמסגרתה פועלות קבוצות המורכבות מערבים ויהודים, המתנדבות במהלך השבוע בבתי-ספר יסודיים ותיכונים עבריים וערביים. במקביל מקיימות הקבוצות פעילויות לא-פורמליות בבתי-הספר ובארגון הנוער אג'יק. בכל שבוע מקיימת כל קבוצה יום למידה משותף הכולל הכשרה מקצועית, היכרות תרבותית הדדית ודיאלוג בין זהויות. כיום קיימות 2 קבוצות כאלו: בנגב (22 מתנדבות בדואיות ו-16 מתנדבים מתנועת הצופים) ובלוד בשיתוף עם ארגון "אזרחים בונים קהילה - לוד" (15 מתנדבות ערביות ו-21 מתנדבים מתנועת הצופים).

1.3.4 שני מכוני מנהיגות "סביל" - המכונים פועלים במסגרת "תקנת מכוני המנהיגות" שהוקמה במסגרת תוכנית "אתגרים" תחת מנהל חברה ונוער ומתקיימים במתכונת אזורית - אחד פועל בנגב (43 משתתפים) והשני בנצרת (24 משתתפים).

1.3.5 ברידג'טק - "BridgeTech" הינו שנת הכשרה למסיימי תיכון מצטיינים מהחברה הבדואית, המשמש גשר ללימודים אקדמיים ותעסוקה בתחומי ההייטק והתעשייה עתירת הידע. הפרויקט הוקם לנוכח השילוב הנמוך יחסית של צעירות וצעירים מהחברה הערבית הבדואית בנגב בתעשיית ההייטק ובמפעלים עתירי הידע בנגב המתפתחים בנגב. משך התוכנית 12 חודשים מלאים, שבמהלכם לומדים המשתתפים מתימטיקה ברמת של 5 יחידות לימוד, עברית מדוברת, אנגלית אקדמית, קורס פסיכומטרי מלא, הכוונה אקדמית ולימודי לוגיסטיקה, תעשייה ופיתוח תוכנה. כמו כן נחשפים עמיתי התוכנית לסדנאות חינוך למנהיגות, שייכות ומעורבות קהילתית, וזאת באמצעות חניכה מקצועית והתנדבות בפרויקטים חברתיים. הפרויקט מתקיים בבאר שבע במתכונת אזורית ומשתתפים בו השנה 26 צעירים בדואים.

1.3.6 מלגות מעורבות חברתית לסטודנטים: הפרויקט הינו שיתוף פעולה בין אג'יק לבין מכללות אחווה וספיר, מפעל הפיס והרשויות המקומיות הבדואיות. ובמסגרתו מקבלים כ-400 סטודנטים בדואים מלגות תמורת פעילות התנדבותית קהילתית במהלך לימודיהם.

1.4 תובנות:

- יש ביקוש אדיר לתוכנית טליעה - על כל מתנדבת יש 5-7 מועמדות ויש גם ביקוש מרשויות מקומיות ערביות רבות נוספות. מגבלת הרחבת התוכנית היא תקציבית בלבד.
- קושי רב למשוך בנים, לא רק כי הבנים צריכים לעבוד (יש צעירים בדואים רבים שאינם עובדים אבל גם אינם

מעוניינים להשתתף) אלא גם כי תחומים של התנדבות ומעורבות בנושאי חינוך ורווחה פחות אטרקטיביים לבנים.
- חשיבה כיצד לפתח מסלולי התנדבות שאינם מוכווני אקדמיה בידיעה שיש צעירים רבים בחברה הערבית (ובחברה
הבדואית בפרט) שאינם מוכווני אקדמיה אלא "חסרי מסלול".
- חשיבה כיצד לבנות מודלים רחבים חולים יותר, שדורשים פחות מחויבות (אולי חצי שנה, אולי מאפשרים גם לעבוד
תוך כדי) ויכולים להיות אטרקטיביים יותר ל"חסרי המסלול" וגם להגיע למאסות גדולות יותר.

1.5 מחקרי הערכה:

- אג'יק - תוכנית בריג'טק - ד"ר חאלד אבו עסבה, מכון מסאר, אוגוסט 2017
- אג'יק ויוזמות אברהם - פרויקט טליעה, ד"ר חאלד אבו עסבה, מכון מסאר, מאי 2016
- אג'יק - השפעת תוכנית שנת הקהילה על בוגריה, מרכז מרטין פרינגר לחקר סכסוכים, אוניברסיטת בן גוריון, יוני 2017

2 | אמאנינא

2.1 רקע על הארגון: עמותת אמאנינא היא "ארגון גג הבונה, מרכז ומתאם פעילויות בתחום התנדבות ומעורבות חברתית בחברה הערבית". העמותה היא יוזמה חדשה שקמה בשנת 2014 "שחרטה על דגלה קידום אחריות חברתית כתפיסת עולם בחברה הערבית". העמותה מפרטת את המטרות המרכזיות הבאות: העמותה מפתחת רשתות התנדבות חברתית ביישובים הערביים הכוללות מתנדבים, ארגונים מסייעים וארגונים הזקוקים לסיוע; יוזמת, בונה ומפתחת תוכניות בתחומי המנהיגות, יזמות ומעורבות חברתית; מכשירה מתנדבים, ארגונים, אגודות ועמותות הפועלים לצמצום פערים חברתיים ומספקים מענה, ליווי וסיוע למערך השירותים החברתיים בחברה הערבית.

2.2 רציונל פעילות מרכזי: להוות ארגון גג לפיתוח התחום ההתנדבות והחברה האזרחית הערבית. במסגרת זו העמותה מקדמת את הדברים הבאים: בניית תשתית להנגשה והתאמת ההתנדבות לחברה הערבית, פיתוח ידע, פעילויות התנדבות - עידוד התנדבות באוכלוסיות שונות, פיתוח יזמות בחברה הערבית, עידוד מעורבות חברתית באקדמיה, חממת יזמים - הצמחת חברה אזרחית, עידוד ההתנדבות במגזר העסקי של החברה הערבית, עידוד מעורבות עסקים ישראלים באחריות תאגידית בחברה הערבית, פיתוח ועידוד אחריות תאגידית של עסקים בחברה הערבית (תרומה לקהילה של עסקים ועידוד התנדבות עובדי ארגונים בחברה הערבית), עידוד ופיתוח מעורבות של

אנשי עסקים ערבים להשתלב במנהיגות מתנדבת בארגונים חברתיים וכן חיזוק הקשר למנהיגות וליחידות ההתנדבות בשלטון המקומי הכוללת פעילות הסברה.

2.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים: הארגון מפעיל מספר פרויקטים במסגרתם סטודנטים ערבים מתנדבים במגוון ערוצים בתמורה למלגות חלקיות.

2.3.1 חיבור בריאות וקהילה - 10 סטודנטים המלווים כל אחד 10 קשישים עם מחלות כרוניות על מנת לחבר בין קשישים אלו לבין שירותים שקיימים בקהילה.

2.3.2 מנקבר מעק - "גדלים איתך" - 50 סטודנטים המלווים משפחות מהחברה הערבית אשר נזקקות לחינוך פיננסי. המלגאים עוברים הדרכה של 3 ימי למידה בקמפוס בנק הפועלים ואחר כך כל סטודנט מלווה 3 משפחות, פעם בחודש לאורך חצי שנה, מעביר להם כלים שיעזרו להם בניהול משק בית.

2.3.3 אל עמאל (פיילוט בכפר שעב) - 16 סטודנטים מבצעים ליווי שיחות זום לתלמידי בית ספר יסודי בנושאים שונים. השיחות מתקיימות אחת לשבוע בקבוצות קטנות המאפשרות למתנדב להכיר את התלמידים מצד אחד ומצד שני התלמידים מוצאים במה שנותנת להם לדבר ולהביע את עצמם.

2.3.4 חממת מתנדבים ואקטיביזם חברתי - פרויקט חממת יזמות באקדמיה בו משתתפים 30 סטודנטים. הפרוייקט פועל באוניברסיטת תל אביב ובמכללת רופין בשיתוף פעולה עם יוזמת "מתחברים" של אוניברסיטת תל אביב ועם האגודה להתנדבות.

2.4 תובנות:

- יש פוטנציאל גדול בשל התפקיד החדש של רכזי התנדבות בישובים הערבים - כיום יש 21 רכזים שבד"כ עובדים תחת מחלקות הרווחה ולכן מכירים את האוכלוסיות החלשות בכל ישוב.

- מצד שני - יש חוסר משמעותי בעמותות - מקומיות וארציות - שיכולת לתעל את המתנדבים הצעירים, כך שגם אם מישהו רוצה להתנדב בישוב שלו, בד"כ אין לו איפה.

- חשוב מאוד לייצר מידע עדכני לגבי נושא ההתנדבות בחברה הערבית שיאפשר קבלת החלטות מושכלת.

3. | תשרין - אקטיביזם והעצמה חברתית

3.1 רקע על הארגון: ארגון תשרין הוקם בטייבה ב-2008 כדי לקדם אקטיביזם ומעורבות אזרחית בעיר טייבה ובאזור המשולש. תחילת פעילותו בנושאים של העצמת הקהילה דרך קידום אומנות ואומנים, ובהמשך התרחבה הפעילות לאקטיביזם חברתי רחב יותר - בנושאי מאבק באלימות, מעורבות נשים בקבלת החלטות, בניית קהילות צעירים וכן הלאה.

3.2 רציונל פעילות מרכזי: "לייצר חברה אזרחית פעילה, דמוקרטית ומשפיעה באזור המשולש", על ידי העצמה חברתית ועידוד אקטיביזם. הארגון מזהה צרכים ביישוב ובאזור, וכן אקטיביסטים או קבוצות רלוונטיות ועוזר להם להתארגן, להתמסד ולבנות יכולות.

3.3 פרוייקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים

3.3.1 מנהיגות נוער לחברה בטוחה - מטרת הפרוייקט לייצר מעורבות של נוער ערבי מאזור המשולש בקמפיינים ומעורבות אזרחית למניעת תופעת האלימות בחברה הערבית. הפרוייקט כולל קבוצות נוער הפועלות במסגרת בתי ספר במספר ישובים (במשולש הדרומי - טייבה קלנסאוה וכפר קאסם, וכן באזור ואדי ערה בכפר קרע) וכן הכשרה של קבוצה של 12 סטודנטים ערבים, אשר קיבלו ליווי וכן מלגות על מנת להנחות את הקבוצות וללוות אותם במהלך השנה בפגישות שבועיות ועד ליצירת פרויקטים מעשיים להתערבות בכל יישוב. פרויקט זה בנה על פרויקט נוער מוקדם יותר שהפעיל הארגון בשנים 2015-2015, בו התקיימו קמפיינים במדיה חברתית ובחוצות היישובים וכן הופק סרטון וידאו על ידי הנוער שהשתתף בקמפיין תחת הכותרת "הנשק שלך הורג את העיר שלך".

3.3.2 תוכנית קידום היצירה התרבותית עם צעירים במשולש - קידום יצירת תרבותית מקומית אזרחית וביקורתית, על ידי יצירת פורום ועידוד של סטודנטים מקומיים הלומדים אומנות (בבצלאל, שנקר וכו) וכן של אומנים אקטיביסטים צעירים (18 עד 25) כולל בוגרי מכללות אקדמיות לאומנויות בארץ. הפרוייקט כולל ליווי והעצמה של הסטודנטים והאומנים הצעירים, וכן "מרחב אלטרנטיבי" - בניין בטייבה המשמש למפגשים ולאירועי תרבות גדולים יותר הפתוחים לקהל הרב.

3.3.3 אגודת הצעירים האקדמאים "מנארה" - קבוצת צעירים שתשרין הקימה ב-2017 כדי "לארגן את הצעירים והאקדמאים בטייבה במסגרת המשלבת בין מתן הכשרות והעצמה אישית וכלים לפעילות חברתית למשתתפים בה, לבין פלטפורמה ארגונית שמספקת עמותת תשרין שבמסגרתה הקהילה יוזמת פעילות התנדבותית וחברתית הפונה לצעירים ולקהל הרחב בעיר" הקהילה מנתה כ-20 צעירים בגרעין ועוד כ-50 במעגל השני וקיימה גם אירועים

לקהל הרחב יותר. הפכה עם הזמן לאחת מהקהילות הערביות ברשת הקהילות שנתמכת על ידי קרן שחף, למרות שאינה מאוד פעילה כרגע.

3.4 תובנות:

- חשיבה על איך לייצר פעילות שתהייה אפקטיבית ולא "פרוזה" מבחינה פוליטית - כלומר לא לייצר דה-פוליטיזציה של מעורבות חברתית ושל הצעירים הערבים - אבל מצד שני איך להימנע מאג'נדה פוליטית צרה שמזוהה עם מפלגה אחת או רואה בפוליטיקה את חזות הכל.

- כיום יש יותר הזדמנויות לצעירים להיות חלק מקבוצה אבל יש שאלה גדולה לגבי האפקטיביות של הפעילויות עצמן.

- חשיבה כיצד עוברים ממימון פילנתרופי למימון של המדינה, למשל ע"י חיבור תוכנית 'מנהיגות נוער לחברה בטוחה' לתוכנית אתגרים.

- חשיבה ייחודית לגבי מקומה של האומנות ושל אמנים מקומיים בבניית קהילה - איך ארגון מקומי יכול לייצר מרחב אלטרנטיבי שמגבש ומעצים גרעין קטן יחסית של אומנים צעירים אבל דרכו ניתן לגבש ולהעצים את הקהילה כולה.

4 | שחר חדש בנגב

4.1 רקע על הארגון: הארגון פועל משנת 2009 בעיקר בעיר רהט ובשיתוף פעולה עם קהילות בדואיות ויהודיות שכנות בנגב, לקידום נוער ורווחה וליצירת חברה משותפת ושוויונית בנגב.

4.2 רציונל פעילות מרכזי: הארגון פועל עם אוכלוסייה בדואית מוחלשת ביותר ברהט כדי ליצר העצמה שלהם מבחינה אישית, קבוצתית ותרבותית. רוב העבודה היא עם ילדים ונוער, וכן עם קבוצות יהודיות-ערביות משותפות.

4.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים: לארגון כ-1,000 בוגרים המשתתפים בפעילויות ספורדיות כגון אירועי שיא או מצבי משבר כגון הקורונה. עובדים על הקמת מערכת תקשורת כדי להקים מהם ארגון בוגרים מתפקד. פרויקט מרכזי שמנסים לקדם הוא עבודה עם נוער וצעירים שכבר יש להם תיק פלילי מינורי (למשל לחלק משמעותי יש עבירות תנועה בשל נהיגה ללא רישיון, ללא ביטוח, באופן פרוע), כדי לאפשר להם התחלה חדשה ע"י הכשרות מקצועיות, לימוד עברית, העצמה ולבסוף מחיקת הרקורד הפלילי.

4.4 תובנות:

- חלק ניכר מהנוער והצעירים הבדואים מוחלשים ביותר ונמצאים במובנים רבים במצב אינהרנטי של צעירים בסיכון בשל מצב כלכלי קשה, חוסר במסגרות וחוסר בתמיכה וסמכות הורית.
- צעירים עניים ומנותקים אשר כבר הספיקו להסתבך עם החוק מרגישים לעיתים קרובות כי "כבר הכל אבוד" ושאינם במצב להתנדב, וחלקם מוצאים את דרכם לאבטלה ופשעה. אולם התנדבות יכולה להוציא חלק ניכר מהם למסלול חדש. לצעירים אלו יש לבנות מסלול שמוביל ממצב של פשיעה למצב של אקטיביזם תוך נתינת תמריץ כלכלי ותעסוקתי.
- במצב בו אין נגישות של תקציבי ממשלה לארגונים קטנים ומקומיים, קשה מאוד לבנות מודלים רחבים של התערבות אשר ימשיכו עם אותה קבוצת גיל לאורך שנים.

5 | אזרחים בונים קהילה - לוד

5.1 רקע על הארגון: מאז 2005 פועלת עמותת אזרחים בונים קהילה בעיר לוד עם בני נוער וצעירים ערבים החיים בעיר זו. העמותה פועלת ליצירת ולביסוס שינוי משמעותי, הכולל מיצוי מלא של שלל ההזדמנויות, הכישרון וההבטחה הקיימים בלוד ובתושביה, לטווח הארוך וע"י מהלכים לגיוס הקהילה ולקידומה.

5.2 רציונל פעילות מרכזי: יצירת חברה ערבית משכילה, אקטיביסטית, הדואגת לחיזוק מעמדה החברתי והכלכלי ולשוויון זכויות והזדמנויות, ומקדמת דיאלוג בין האוכלוסיות והתרבויות השונות. אזרחים בונים קהילה מתמקדת באוכלוסיית הצעירים הערבים בעיר, ומזהה שלושה אתגרים מרכזיים: נגישות נמוכה להשכלה גבוהה, נגישות נמוכה לתעסוקה איכותית ונגישות נמוכה להזדמנויות התנדבות.

5.3 פרוייקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים: העמותה מפעילה שלושה פרוייקטים מרכזיים המהווים רצף התערבות מכיתה י' ועד לאחר סיום תואר אקדמי, מציאת עבודה והשתלבו בקהילה.

5.3.1 תכנית "קדימה לאוניברסיטה!" - השלב הראשון המיועד לתלמידי כיתות י'-י"ב מתמקד בבניית קבוצות נוער להעצמה במנהיגות ובזהות ובניית תמונת עתיד כהכוונה ללימודים האקדמיים ולשוק העבודה.

5.3.2 שנת קהילה והכוון אקדמי - שנה לבוגרי י"ב, הכוללת הכשרה לימודית, הכוון אקדמי, סיורים במוסדות לימודיים ופעילות מעורבות חברתית. במהלך שנה זו מתקיימים שני מודלים - מודל לצעירים ערבים (כ-22

משתתפים) ומודל נוסף של שנת קהילה יהודית-ערבית בשיתוף פעולה עם ארגון אג'יק 15 מתנדבות ערביות ו-21 מתנדבים מתנועת הצופים. התוכנית גם מעניקה כלים, מיומנויות, ליווי ותמיכה לבוגרי י"ב על מנת לאפשר להם להפעיל מידי שבוע פעילויות למאות ילדים ונוער בשכונת הרכבת, בשכונת רמת אשכול, בשכונת נווה ירק ובמרכז העיר, 10 אירועי שיא תרבותיים לילדים ובני נוער במהלך השנה בכלל השכונות הערביות וכן שלושה אירועי שיא לאוכלוסיית הצעירים בעיר.

5.3.3 ג'זור (שורשים) - ייעוץ, ליווי, תגבור לימודי ותמיכה כלכלית ל-40 סטודנטים מידי שנה כדי לשפר את השתלבותם באקדמיה ולצמצם תופעות של מעבר בין חוגים ונשירה. הסטודנטים המשתתפים מתנדבים במערך החינוך והחינוך הבלתי פורמלי בעיר יחד עם משתתפי שנת הקהילה לעיל, בד"כ באותם מוסדות בהם התנדבו במהלכה. 80:20 בנות מול בנים.

5.3.4 פרויקט בוגרים: ליווי בוגרי התוכנית כדי שיהפכו ל"זממים חברתיים בקהילה". כאן יש חלוקה יותר שווה בין בנים לבנות כולל קבוצה של נשים אקדמאיות ושתי קבוצות של נשים לא אקדמאיות - אחת של אימהות ואחת של צעירות בעיר. שתי הקבוצות האחרונות הינן חלק ממיזם הצעירות האקטיביסטיות.

5.4 תובנות:

- קל יותר לגייס מתנדבים לפעילות אד-הוק אקטואלית מאשר להתנדבות ארוכת טווח.
- מעבר להנגשת השכלה גבוהה ותעסוקה, המטרה העיקרית הינה לתת כלים ויכולות כדי שהבוגרים ימשיכו להתנדב לאחר האקדמיה. בעוד בשלבים הראשונים ההתנדבות מתרחשת במסגרת מובנית של "תן וקח" (תמורת מלגה למשל), שלב הבוגרים לאחר סיום הלימודים זה השלב בו רואים את תוצאות התהליך.
- לא פונים רק לשכבות מבוססות - חלק מהמתנדבים הם נזקקים העצמם.
- כיום יש ביקוש רב הרבה יותר ממה שהתקציב מאפשר שכן הארגון מוכר מאוד בעיר ומעוניין להמשיך ולהתמקד בה.

6 | האגודה לקידום החינוך

6.1 רקע על הארגון: האגודה לקידום החינוך הינה ארגון חינוכי וותיק שנוסד בשנת 1962 במטרה לצמצם את הפערים החברתיים והחינוכיים בישראל ולטפח מצוינות לימודית וערכית בקרב בני נוער. לאגודה 16 מוסדות חינוך על יסודיים - בתי ספר ופנימיות. המוסדות מגוונים באופיים, בחזוניהם ובמבניהם, והם פרושים בירושלים, בכפר אדומים, בכפר-סבא ובנתניה. בנוסף, הארגון יוזם ומפתח תוכניות פדגוגיות ומבצע פרויקטים ארציים ובינלאומיים בתחום העלייה והקליטה.

6.2 רציונל פעילות מרכזי: לפני מספר שנים האגודה קיבלה החלטה להקים תוכניות בחברה הערבית. מאז הקימו את כפר הנוער הערבי סינדיאנה ואת תוכנית המנהיגות "ג'עפרה". הרציונל הינו "לממש את עקרונות השוויון בכלל ושוויון הזדמנויות בחינוך בפרט, ואנו רואים חשיבות רבה בקידום עקרון הגיוון והרב-תרבותיות, בקרב מוסדותינו ובחברה הישראלית בכלל...אנו רואים בעצירת תהליכי גזענות ושנאה שמתפתחים בשנים האחרונות שליחות מוסרית מן המעלה הראשונה, והחלטנו להעמיד את משאבינו לקידום מטרות ויעדים אלה. המטרה העיקרית היא קידום מנהיגות ומצוינות בקרב בני נוער ערבים."

6.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

6.3.1 ג'עפרה - 2-4 קבוצות צעירים אחרי תיכון בכל שנה, הפועלות למשך שנה בישובים שונים באזור הגליל - סכנין, אבו סנאן, טורען וכפר יאסיף. בכל קבוצה כ-20-25 צעירים, בעיקר בנות, המנוהלים ע"י שתי רכזות. כל קבוצה נפגשת פעמיים בשבוע למספר שעות וכן בסופי שבוע, כך שהתוכנית מאפשרת למשתתפים לעבוד או להתכונן ללימודים במקביל. בתוכנית ארבעה תחומים מרכזיים: ידע בתחומים חדשים: פילוסופיה, היסטוריה ערבית וישראלית, כלכלה וכו'; מיומנויות מנהיגות: הגדרת מטרות ויעדים, עבודה עם אנשים, גישור עבודה במצבי לחץ; סיורים לימודיים: ביקור באוניברסיטה, במוזיאון, סיור לנגב ומפגשי יהודים-ערבים; אקטיביזם אישי וקבוצתי: כל אחד בוחר באיזה ארגון רוצה להתנדב וכן הרבוצה כולה מתכננת פעילות כגון הפגנה נגד אלימות, יום קהילתי ועזרה בבתי ספר.

6.4 תובנות:

- יש חשיבות לבניית תפיסה של אקטיביזם כבר מהתיכון - זהו מרכיב מרכזי בכפר הנוער סינדיאנה בניגוד לרוב התיכונים הערבים בהם נושאים אלו אינם מדוברים כלל.

- יש יתרון לבניית תוכנית פחות אינטנסיבית המאפשרת למשתתפים לעבוד במקביל וגם זולה יותר כי אין בה מרכיב של אש"ל.

- המודל הינו אליטיסטי ולכן מושך צעירים ברמה גבוהה. כמו כן - מאפשר חיבורים בין משפחות וקבוצות דתיות ביישוב (למשל באבו סנאן - יישוב מעורב), וגם זה אטרקטיבי. המודעות לפרוייקט עולה ביישוב בו הוא מתקיים וצעירים מגיעים דרך בתי הספר בעקבות כך.

- המשתתפים (בעיקר משתתפות) מגיעים עם הרבה ספקות, פחדים, ביטחון עצמי נמוך. יוצאים מהתוכנית מודעים, אסרטיביים ויודעים מה הם רוצים.

- יש חוסר תקציבי גדול - יש פניה מעוד יישובים וכן רצון לממן מרכיבים נוספים כגון הכנה לפסיכומטרי.
- על פי מעקב הארגון עצמו, מעל ל 85% מהעמיתים בקבוצות השונות במוצע נכנסו ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה. במקצועות מגוונים כגון הנדסת חשמל וביו-רפואה, חשבונאות, כלכלה וניהול, מדעי מחשב, רפואה, רפואת שיניים, סוציולוגיה ומשפטים.

7 | רשת הקהילות הערביות - קרן שחף

7.1 רקע על הארגון: קרן שחף הינה שותפות פילנתרופית שהוקמה בשנת 2010. חברים בה 20 קרנות, ארגונים ותורמים פרטיים מישראל ומהעולם, אשר חברו יחד במטרה לקדם את תנועת הקהילות המשימתיות מבחינת גיוון, מדיניות ותקצוב ממשלתיים, קשר בין הקהילות השונות וכן הלאה. בישראל כיום כ- 260 קהילות משימתיות הפועלות במעל 90 ישובים במגוון רחב מאוד של מודלים של פעולה, מיסוד, מימון, תוכן ומבנה. הקרן תומכים ב- 40-50 קהילות בשנה ובכלל זה בקהילות הדרוזיות (בוגרי צבא) ובקהילות הערביות (אקדמאים צעירים).

7.2 רציונל פעילות מרכזי: "פיתוח מודל ורשת של קהילות משימתיות המותאם לצעירים בחברה הערבית... באמצעותו יוכלו הצעירים להביא לשיפור איכות החיים ביישוב ולייצר מנהיגות צעירה בחברה הערבית בכלל. המודל יאפשר לצעירים אקטיביסטים בחברה ערבית להיות חלק מתנועה חברתית אשר מעוניינת להוביל שינוי. פיתוח וביסוס קהילות ערביות, ואיגודם כרשת קהילות ערבית, יאפשר לקבל משאבים ממשלתיים ופילנתרופים אשר מוקצים לקהילות המשימתיות כיום, אך אינם נגישים לצעירים ערבים."

7.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

7.3.1 קהילות צעירים דרוזים: הקהילות המשימתיות בישובים הדרוזים קיימות מ-2009 בשיתוף פעולה עם עמותת "אופקים לעתיד" של קצינים דרוזים במילואים. המשתתפים בד"כ מבוגרים יותר - בני 25-26 ומעלה. כיום קיימות 7 קהילות כאלו - במג'אר, שפרעם, יאנוח, בית ג'אן וכן הלאה.

7.3.2 קהילות אקדמאים צעירים בישובים הערבים: קרן שחף תומכת בהצמחת הקהילות ביישובים הערבים, בעיקר במשולש, וכן ברשת הקהילות על ידי תמיכה ברכזת המתאמת את פעילותה של הרשת. כל קהילה מורכבת מקבוצה מצומצמת של כ- 8-12 אנשים שמובילה, מרכזת ומנהלת את הפעילות, מעגל "חברי קהילה"

רחב יותר שמשותף בפעילות (80-40 חברים), ומעגלים רחבים יותר של משתתפים וקהלי יעד. כדי להשתייך למעגל המובילים צריך להיבחר בבחירות המתקיימות פעם בשנה וכן לעמוד בתנאי סף שנקבעים בכל קהילה. רוב חברי הקהילות הינם סטודנטים (בעיקר נשים), רווקים, הלומדים במוסדות אקדמאים. ככל שהקהילה וותיקה יותר, עולה שיעור חברי הקהילה שכבר סיימו את לימודיהם באקדמיה, וכן עולה שיעור החברים שמתחתנים והופכים לבעלי משפחות, אם כי מספרם בכל קהילה קטן שכן חלק מחברי הקהילה פורש מהקהילה בשלב זה (או מתרחק למעגל חיצוני יותר). הפעילות מתייחסת לשלושה מעגלים - מתן מענים לחברי הקהילה עצמה (עזרה באקדמיה, הכנה לשוק העבודה), לבני היישוב (חשיפת נוער לאקדמיה, פעילות תרבות וקהילה), וליצירת "גרעיני אקטיביזם חדשים" בישובים נוספים. הקהילות פועלות עם תקציבים נמוכים מאד (סדר גודל של עשרות אלפי שקלים). בשנת 2015 התחילה הקמת ההתאחדות של הקהילות הערביות עצמן. בשנת 2018 נכתבה חוקה להתאחדות והיא הוגדרה כגוף וולונטארי שמכיל בתוכו את האגודות האקדמאיות, ללא מטרת רווח, עצמאי ולא שייך לשום גוף פוליטי. מתאמת הרשת ממומנת ע"י קרן שחף דרך ארגון סנד.

7.4 תובנות:

- בחלק מהקהילות ישנה נכונות לקלוט גם אקטיביסטים שאינם סטודנטים/אקדמאים, אך בפועל זה קורה בהיקף מאד מצומצם. נראה כי האקטיביזם החברתי בחברה הערבית מובל כיום בעיקר על ידי סטודנטים ואקדמאים שנחשפו להשכלה רחבה, לאופקים רחבים, לרעיונות חדשים.

- אין רצון ליצירת "קומונות" - הקהילות הן אמנם קהילות של בני המקום, אך חברי הקהילה מגיעים משכונות שונות של היישוב והפעילות אינה מרוכזת באזור אחד של היישוב.

- כל הקהילות עוררו (ועדיין מעוררות) התנגדויות ביישובים מסיבות של שמרנות מסורתית, בשל תפיסתן כאליטיסטיות, מתוך חשש שהן מאיימות על מוקדי כוח ביישוב ובשל סיבות נוספות. אחת הדרכים בהן הקהילות ממזערות את ההתנגדות היא הקפדה על הימנעות משיוך לקבוצת כוח כלשהי ביישוב - פוליטית, דתית או חמולתית.

- פעילותן של קהילות האקדמאיים בחברה הערבית מאופיינת בחדשנות מבחינות רבות - עצם הרעיון של קבוצה אקטיביסטית, א-פוליטית ומתנדבת, קיומה של קהילה כגוף "חוצה חמולות", קיום מפגשים מעורבים של נשים וגברים וכן הלאה.

- אתגרים מרכזיים: פעילות לאורך זמן ויצירת "דור ב" - התבגרות חברי הקהילה מייצרת אתגר של המשכיות (מי שבעל משפחה נוטה לעזוב), גיוס גברים לקהילות וגיוס משאבים לפעילות ולריכוז הקהילות גם כן מהווה אתגר לאורך זמן.

8 | כוכבי המדבר

8.1 רקע על הארגון: ארגון כוכבי המדבר הוקם בשנת 2014 ופועל בקרב נוער וצעירים בדואים בנגב. פעילות הארגון מקיפה כיום בי"ס תיכון הכולל פעילות בלתי פורמלית גם אחרי שעות הלימודים, חממת מנהיגות לצעירים, חממת מנהיגות לצעירות וכן תוכנית ליווי לבוגרים. מטרת הארגון הן לפתח דור חדש של מנהיגות בדואית צעירה, שתשנה את המציאות בקהילה הבדואית ובמרחב הנגב; לחבר בני נוער, צעירים וצעירות, הבאים מיישובים ושבתים שונים ליצירת קבוצת מנהיגות מלוכדת, שיחד תוביל תהליכים של שינוי; לתת לחניכים הזדמנויות לפיתוח ומימוש הפוטנציאל שלהם בכדי לסייע להם להוביל שינוי, ולקדם את החברה הבדואית כחלק משמעותי ומוביל בחברה הישראלית.

8.2 רציונל פעילות מרכזי: תפיסת מעורבות פעילה מעבר לנושא ההתנדבות בקהילה - כוללת למשל השתתפות בבחירות מקומיות וארציות, מיצוי זכויות, יוזמה להתלונן כשיש משהו שמפריע ברמת המועצה המקומית וכן הלאה. פיתוח מודלים לעבודה מתמשכת עם נוער וצעירים בדואים הנמצאים כמעט כולם ב"מצב הישרדותי". כבר במהלך שנות התיכון החניכים עוסקים בהרבה פעילות בלתי פורמלית ומתנדבים הרבה מעבר למה שמחוייב במסגרת תוכנית המעורבות החברתית.

8.3 פרוייקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

8.3.1 מכון מנהיגות - החממה למנהיגות ויזמות (לצעירים בדואים): שנה שיטית של פעילות. 38 בנים לאחר י"ב ורוצים לגדול ל- 40-45.

8.3.2 תוכנית ראידאת להעצמה נשית ולמנהיגות (לצעירות בדואיות): שנה ראשונה של פעילות. 18 בנות לאחר י"ב, ורוצים לגדול ל-30 בשנה הבאה.

בשתי תוכניות אלו משתמש הארגון בפעילות בשטח ככלי עבודה מרכזי, ומועברים תכנים הכוללים מנהיגות והובלה - היכולת ליזום ולארגן; זהות - מי אני בחברה הבדואית, בחברה הערבית, בחברה הישראלית; ערכים - מה חשוב לי; מיומנויות ועוצמות - פיתוח תחושת מסוגלות אישית; והכנה להשכלה גבוהה ולשוק התעסוקה. החניכים משתתפים לאורך שבוע שלם, מתנדבים במהלך השנה במגוון ארגונים חברתיים, מקיימים סיורים ומפגשים עם קבוצות שונות בחברה הישראלית ומקיימים שיח מתמיד בנושאים אקטואליים כולל ממשל, מדיוניות ציבוריות, אקטיביזם חברתי ועסקי.

8.3.3 תוכנית ליווי בוגרים: כיום יש 99 בוגרים של תוכנית החממה - בינתיים כולם גברים צעירים. על פי רציונל

הארגון, "תוכנית הבוגרים היא השלב אשר בו המשימה לבנות מנהיגות בדואית חזקה ומשפיעה - מתממשת". התוכנית מפעילה מודל של "מעורבות כהזדמנות לפיתוח" בה הארגון מציע תמיכה בהתפתחות האישית של הבוגרים, כאשר ככל שהבוגרים מעורבים יותר בתוכנית, הם מקבלים יותר הזדמנויות להשתתף בסדנאות מנהיגות ולקבל הכוונה מקצועית ואקדמית וכן לבנות פרויקטים לתרומה לקהילה.

8.4 תובנות:

- הצעירים הבדואים מצויים בשבר שבין "התבדלות לישראלזציה" הקיים בחברה הבדואית, וכן במתח שבין שייכות לחמולה ולישוב לבין היכולת לצאת ולקדם מעורבות על-שבטית ועל-משפחתית. עיסוק בזהות במובנה הרחב כמעט לא קיים במערכת החינוך הבדואית או בשיח המשפחתי.

- הצעירים הבדואים מצויים במצב הישרדות ורובם ממשפחות חלשות מאוד, מסורתיות, פריפריאליות, עם מעט תמיכה הורית או מודלים לחיקוי. האתגרים המרכזיים שלהם אינם רק כלכליים (יש היום הרבה יותר מלגות ללימודים) אלא גם עומס וקושי רב בהשתלבות בלימודים גבוהים - כולל קשיים רבים בעברית, אנגלית, יכולת למידה אקדמית וניהול זמן, וכן "נטייה תרבותית לא להתעמת עם בעיות אלא לקוות שיפתרו לבד".

- נדרשים תהליכים ארוכים מאוד של סגירת פערים, העצמה ולימוד כדי להוביל למעורבות חברתית ועוד יותר מכך - ליזמות חברתית.

- הקשר עם הורי המשתתפים בעייתי לעיתים שכן ההורים לא מבינים מדוע נדרשת התערבותם ואף מתרעמים לעיתים כאשר מנהלי התוכניות פונים אליהם, מה שמוביל לפעמים לעימות בין ההורים לבין המשתתפים.

9 | מרכז מעשה

9.1 רקע על הארגון: הוקם ב- 2004 וחורט על דגלו עבודה עם צעירים יוצאי הפריפריה למען הפריפריה במסגרות שנת התנדבות. אחד הארגונים הוותיקים והגדולים בארץ בתחום ההתנדבות. פעילותו מתמקדת בקבוצות נוער וצעירים מהפריפריה הישראלית ומקיפה כיום כ- 850 צעירים מתנדבים בשנה וכ-4,500 בוגרים. חלק ניכר מתוכניות הארגון כוללות צעירים מהחברה הערבית המשתתפים במגוון תוכניות אחרי תיכון.

9.2 רציונל פעילות מרכז: התנדבות היא כלי למוביליות חברתית כלכלית ולבניית חברה אזרחית. פעילות הארגון כוללת התנדבות צעירים מכלל הקשת החברתית בישראל ובעיקר מהפריפריה החברתית-כלכלית: יהודים, ערבים,

דרחים, חילוניים, דתיים, ותיקים ועולים. "ההתנדבות במעשה היא יותר מעשייה חברתית, היא כלי לפיתוח יכולות אישיות ואמצעי להעצמה אישית של המתנדב."

9.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

9.3.1 מכון למנהיגות נשית בחברה הערבית: הוקם בספטמבר 2019 כחלק מתקנת מכוני המנהיגות של תוכנית אתגרים, במטרה לפתח מנהיגות נשית ומעורבות חברתית בחברה הערבית. התוכנית נמשכת 10 חודשים, מתקיימת בחיפה ומהווה מסגרת עבור 30 צעירות ערביות. התוכנית כוללת ליווי אישי וקבוצתי, למידה וסמינרים (בנושאי מנהיגות, החברה הישראלית, פוליטיקה, פמיניזם ומפגשים עם נשים ערביות מובילות דעה), התנדבות קבועה במסגרות חינוך פורמלי ובלתי פורמלי, הובלת מיזמים חברתיים בקהילות והכנה לאקדמיה (כולל הכנה לפסיכומטרי, קורס עברית והיכרות עם העולם האקדמי).

9.3.2 מעטפת לבנות שירות אזרחי: מעשה הינו אחד מחמישה ארגונים המפעילים מעטפת העשרה למתנדבות השירות האזרחי בחברה הערבית דרך ארגון ג'וינט ישראל. המעטפת ניתנת לכ-700 מתנדבות בשנה וכוללת 9 מפגשים קבוצתיים, שיחות אישיות ופרויקט התנדבות קבוצתי לאורך שנת ההתנדבות. התכנים כוללים פיתוח מסוגלות אישית, הכנת המתנדבות לעולם התעסוקה, פיתוח מודעות להשכלה ככלי למוביליות חברתית, חיזוק שייכות זהות אצל המתנדבת, פיתוח מנהיגות ומעורבות חברתית.

9.3.3 תכנית "אקדמיה לחיים" (בשיתוף קרן רוטשילד קיסריה): מסלול אשר משלב שירות אזרחי יחד עם לימודים אקדמיים והכוונה לתעסוקה, כבסיס לניידות חברתית של צעירות וצעירים ערביים. התוכנית נמשכת 3 שנים - שנת שירות אזרחי ועוד שנתיים במלגה אקדמית, וכוללת כיום 4 מחזורים פעילים - 20 משתתפות בהכנה להנדסאים וכ-50 משתתפים במחזורים האחרים.⁵² במהלך שנת השירות האזרחי יש ליווי אישי וקבוצתי ולאחר מכן ליווי במהלך הלימודים האקדמיים או המקצועיים הכולל מפגשים קבוצתיים, פעילות קבוצתית בלתי פורמלית, ליווי אישי אחת לחודש, מלגה חלקית, ליווי למיצוי זכויות וסיוע אקדמי.

9.3.4 שנת הכנה ללימודי חינוך בלתי פורמלי: התוכנית, שהוקמה בשנת 2018 ונמשכת 10 חודשים, נותנת ליווי אקדמי לצעירות ערביות המשתתפות בשנת שירות לאומי-אזרחי לקראת לימודי חינוך בלתי פורמלי. התוכנית כוללת 25 צעירות ערביות בגילאי 19-21, אשר שמקבלות העשרה של יום בשבוע במכללת אורנים, כולל הכנה לאקדמיה (עברית, מיומנויות למידה, היכרות עם חינוך בלתי פורמלי בקהילות שונות), פרויקט קבוצתי בתחום החינוך הבלתי פורמלי, ליווי קבוצתי (בנושאים כגון פמיניזם ומגדר, הצבת יעדים והגשמתם, קבלת החלטות), מפגשים עם נשים מעוררות השראה ומנטורינג אישי.

52 התוכנית מתקיימת במקומות הבאים: הנדסאים - מכללת אורט בראודה בכרמיאל, ומגוון יישובים ערביים בצפון הארץ; נחף, חוסינייה, מג'ד אלכרום, יפיע, עכו, שעב, דמיידה, אעבלין, עוזיר, ערב אלהיב, נצרת, יפיע, ריינה, אכסאל, כפר כנא, בסמת טבעון ועוד.

9.3.5 המכינה הקדם צבאית הבדואית למנהיגות: המשתתפים עוברים מכינה קדם צבאית שנתית, ולאחר מכן זוכים לליווי לאורך תקופת הגיוס והשירות הצבאי. ארבעת חודשי השירות האחרונים מוקדשים להכשרה מקצועית או להכנה ללימודים אקדמיים בשותפות עם צה"ל. כיום משתתפים במכינה 30 בדואים מאזור הצפון והיא מתקיימת בקיבוץ עין דור.

9.3.6 מתנדבות בתוכנית נעורים: נעורים הינה תוכנית לאומית המופעלת על ידי מרכז מעשה בתמיכה ובמימון של המשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל וקואליציה פילנתרופית שכוללת את פדרציית סן פרנסיסקו, קרן לאוטמן ופדרציית מיאמי. בתוכנית השנתית שותפים 2,500 בני נוער בגילאי 13-17, 70 מתנדבות שירות-לאומי בגילאי 18-21 וכ-80 סטודנטיות מלגאיות והיא מתקיימת ב-14 כפרים דרוזים בגליל ובכרמל. המתנדבות מפעילות מרכזי חינוך בלתי פורמלי עבור בני הנוער הדרוזים ועוברות שנת הכשרה במסגרת שנת התנדבות עם הנוער במרכזים הכוללת הכשרות מקצועיות, חיזוק המעורבות החברתית, מיצוי פוטנציאל אישי, פיתוח כישורי מנהיגות ובניית תמונת עתיד. התוכנית מעניקה גם מלגות אקדמיות בתמורה להתנדבות במרכזים.

9.3.7 תכנית צעירות יוזמות בקהילה (חלק ממיזם צעירות אקטיביסטיות): תכנית מנהיגות ואקטיביזם חברתי המתקיימת בשלושה יישובים דרוזים (ראמה, חורפיש ובית ג'אן) זו השנה השלישית, וכוללת 60 משתתפות. המשתתפות באות למפגשים שבועיים עם רכזת התוכנית בכל קהילה וכן מקיימות מפגשים של כל הקהילות יחד. הן יוזמות פרויקטים בכפרים על פי הצרכים שעולים מהקהילה המקומית, כגון הקמת ספרייה, הרצאות לנשים, אירועים קהילתיים ועסקים חברתיים. מטרת התוכנית היא לחזק את החוסן הקהילתי ביישובים הדרוזיים.

9.3.8 המדרשה למנהיגות ישראלית משותפת: הוקמה בספטמבר 2018, והינה תכנית יהודית-ערבית משותפת לצעירים בעלי פוטנציאל מנהיגות מכלל הקבוצות והתרבויות בישראל. התוכנית מתקיימת במכלל עמק זרעאל, נמשכת 6.5 חודשים ומשתתפים בה 30 יהודים, ערבים, ודרוזים אחרי תיכון. מרכיבי התוכנית כוללים ליווי אישי וקבוצתי בדגש על חידוד ועיצוב הזהות האישית והקולקטיבית, ניהול חיי קבוצה, הרחבת אופקים (מנהיגות, החברה הישראלית על גווניה, נרטיבים רב-תרבותיים), פיתוח יכולות אקדמיות, התנדבות ומעורבות באירועים קהילתיים, הפעלת פרויקטים קהילתיים ופיתוח תמונת עתיד.

9.4 תובנות:

- כל מה שקשור לשירות לאומי-אזרחי עדיין מאוד קונטרוברסלי וקשה מאוד לגייס את הבנות שכן יש התנגדות של מנהלי בתי הספר ושל הקהילה. לכן - מגיעות בנות מאוד מוחלשות, בד"כ מאותם יישובים ואותן משפחות.

- יש חוסר ניכר בחינוך לאזרחות פעילה ולהתנדבות בחברה הערבית - היעדר של תנועות נוער וחינוך בלתי פורמלי זה היעדר תשתית, ובלעדיה "קשה מאוד להתחיל לאחר תיכון". "תודעה לשינוי חברתי מתפתחת לאורך שנים - אין ניסים או קיצורי דרך".

- יש נושאים שבחברה הערבית לא מדברים עליהם - מנושאי זהות אישית וקולקטיבית, דרך זהות מינית, פמיניזם וכן הלאה. צריך לגשת לנושאים אלו מאוד בזהירות. חלק מהמורכבות נוגעת לאופן בו יש לשתף את ההורים בתהליכים שהמשתתפים עוברים. ההורים לעיתים מבקרים את התכנים ואת התהליך (למשל לגבי מקומה של הבת בכלכלת המשפחה), אבל "זו האג'נדה שאנחנו רוצים לקדם ולא נתייפייף מול המשפחות".

- מחשבות קדימה - לבחון איך להפוך את הרשויות המקומיות לשותפות אקטיביות ומשמעויות יותר.

9.5 מחקרי הערכה:

9.5.1 אפשרויות לקידום החברה האזרחית בישראל - דוח מחקר יישומי בשירות פעילות מרכז "מעשה", חקרו וכתבו מטעם "צפנת - מכון למחקר, פיתוח וייעוץ ארגוני": מוטי טליאס ולינדה יעקב-שדה עם ד"ר ישראל כ"ץ, אפריל 2014.

9.5.2 מרכז מעשה - סקר בוגרים, 2013.

10 | אג'יאל חולמים ומגשימים

10.1 רקע על הארגון: 'אג'יאל חולמים ומגשימים' היא עמותת הבוגרים של תנועת הנוער אג'יאל- החטיבה הערבית של תנועת השומר הצעיר. העמותה הוקמה לפני 3 שנים, מפעילה 230 בוגרים פעילים בכל הארץ ונותנת מענה בענייני מנהיגות, רווחה וחינוך.

10.2 רציונל פעילות מרכזי: אג'יאל הוקמה כחטיבה הערבית של השומר הצעיר' לאחר התפרקותה של 'תנועת הנוער הערבית' ב- 2005, וכיום פועלת כתנועה חצי אוטונומית. בשלוש השנים האחרונות הקימו בוגרי התנועה עמותה כדי לקדם מעורבות של בוגרים בפעילות התנועה, בתחום החינוך הבלתי פורמלי בישובים הערבים וכן בנושאי התנדבות כלליים יותר.

10.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

10.3.1 מכון מנהיגות סנאבל: מופעל כחלק מתקנת מכוני המנהיגות במכללת גליל מערבי המהווה "אקלים חיצוני

שמוציא את המשתתפים, לפעמים בפעם הראשונה, מהישוב שלהם". במסגרת המכון מלווים נערים ונערות מהחברה הערבית מכל אזורי הארץ בתהליך לשינוי, במעגלים הפנימיים והחיצוניים: העצמה אישית, מתן דחף ומוטיבציה, בטחון עצמי, יכולת הבעה ויכולת דיון ולמידה. התכנים כוללים הרבה העשרה לגבי החברה הערבית והישראלית, לימודי עברית, סיורים, בניית פרויקטים להתערבות ביישובי האם של המשתתפים, ומפגשים יהודים-ערבים.

10.3.2 שנת התנדבות בסניפים: שנת התנדבות ("ג") בתנועה שבה מהווים המשתתפים מדריכים בוגרים בסניפי אג'יאל בישוב מוצאם. שנת השירות כוללת ליווי של הצעיר/ה בקבלת החלטות בנוגע לבניית עתידו/ה האישי.

10.3.3 מסלול לימוד תואר ראשון בחינוך בלתי פורמאלי: מסלול לימודי משותף לבוגרי התנועה תחת מכללת בית ברל ללימודי תואר ראשון בחינוך בלתי פורמאלי. המסלול כולל בהמשך השמה באחד מתפקידי התנועה וברשויות הרלוונטיות בתחום - אולם עד כה השמה זו נתקלה בחסמים הן מכיוון מנהל חברה ונוער והן מכיוון הרשויות המקומיות הערביות.

10.3.4 מרכזי צדק חברתי: קבוצת בוגרים בישוב המחליטה להתמקד ב"אי צדק בישוב", לומדת את הנושא ומגבשת תוכנית כיצד לקדם פתרון שלו. כרגע קיימת קבוצה פעילה בלוד המתמקדת בנושא האלימות ויש יוזמה להקים קבוצות נוספות כאלו.

10.3.5 מערך התנדבות בית ספר השלום ביון - אשר הוקם עלי בוגרי השומר הצעיר ואג'יאל. ההתנדבות כוללת עבודה עם תלמידים ומורים פליטים, תקופת התנדבות ממושכת בצוותים משותפים של ערבים ויהודים, ומתן מענה לצרכים חינוכיים וערכיים לאורך התקופה.

10.4 תובנות:

- יש חשיבות רבה בהקמת מערך בוגרים שמהווה "קומה נוספת לפעילות החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית" אולם קיימים קשיים רבים בהקמת מערך זה בעיקר במובן התקציבי.

- יש חשיבות אדירה בתכנים חדשים: הוצאת הצעירים מהישובים שלהם, מפגש בין קבוצות וישובים שונים, סיורים בארץ, עיסוק בזהות ושייכות. זה מאוד מעצים אותם ופותח את עיניהם לחברה הערבית והישראלית.

- אין כל חינוך לערכים, מעורבות או זהות בבתי הספר, ואין כמעט חשיפה לחינוך בלתי פורמלי איכותי העוסק בתחומים אלו. לכן, לתפוס את הצעירים בגיל 18 ללא כל רקע זה מאוד מאוחר וחשוב להרחיב פעילות איתם בגילאים צעירים (בתנועת הנוער למשל).

- בתקנת מכוני המנהיגות יש העדפה תקצובית לבנות (הארגון מקבל 1.5 נקודות תקצוב עבור כל משתתפת ורק 1 עבור משתתף) אבל צריך להיות להיפך כי לא מצליחים למשוך את הבנים.

10.5 מחקרי הערכה:

10.5.1 סקר בנושא אלימות בחברה הערבית בקרב בני נוער ובוגרים, 2019

11 | עורכי דין לקידום מנהל תקין

11.1 רקע על הארגון: עמותת "עורכי דין לקידום מנהל תקין" נוסדה בשנת 2014 ומאז היא עמלה על השרשת כללי מנהל תקין בפעילותן של רשויות ככלל, ובפעילותן של הרשויות המקומיות הערביות בפרט. העמותה "הינה חלוצית ויחידה בתחום זה בחברה הערבית בארץ, חרף העובדה כי שחיתות ונפוטיזם הפכו לתופעה נפוצה מזה שנים". מטרתה העיקרית של העמותה היא הטמעת עקרונות המנהל התקין ואיכות השלטון הן באמצעות פעילות משפטית והן באמצעות פעילות להעלאת המודעות לנושא.

11.2 רציונל פעילות מרכזי: חינוך למעורבות אזרחית בשלטון המקומי עם תלמידי כיתות י"א-י"ב כחלק מקידום שיח ציבורי והעלאת המודעות לנושא מנהל תקין. בני הנוער נמצאים בדיוק בגיל בו יוכלו להצביע לרשויות המקומיות בפעם הראשונה, ובהתבסס על אחוזי ההצבעה הגבוהים מאוד בחברה הערבית, יש להניח שיממשו זכות זו. רציונל הפעילות הוא להשתמש בהזדמנות כדי לעודד שיח על מנהל תקין ואזרחות פעילה מתוך גישה ביקורתית ומודעת, ובכך להימנע מהצבעה ראשונה לפי מודל חמולתי - שנוטה להפוך להצבעה קבועה כזו. בארגון גם מחלקה משפטית המהווה כתובת לאזרחים מודאגים המבקשים לשפר את איכות השלטון ולאכוף כללי מנהל תקין, המקבלת תלונות מהציבור, מייעצת וככל הנדרש מקדמת לטיגציה בערכאות השונות.

11.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

11.3.1 פרויקט "נוער למען מנהל תקין" בבתי הספר פועל השנה ב- 15 בתי ספר ערבים ממלכתיים באזור הצפון והמשולש, אשר נבחרו מתוך 25 בתי ספר שהיו מעוניינים בפרויקט, וכלל מעל 180 משתתפים בכיתות י"א-י"ב, מטרתו המרכזית - לשנות את דפוסי ההצבעה בפעם הראשונה שהצעירים מצביעים, ובהתאם לשנות את דפוס

מערכת היחסים בין צעירים ערבים לרשויות המקומיות שלהם. הפרוייקט כולל הכשרת הנוער במפגשים בכיתות לאורך כל השנה - בנושאי שלטון מקומי, מנהל תקין ואזרחות פעילה, סיורים ופגישות עם נציגי הרשויות המקומיות הרלוונטיות, ובסופו - פרוייקט קבוצתי בכל ישוב. חלק מהפרוייקטים הקבוצתיים הובילו לשינויים של ממש בישובים, כולל פתיחה מחדש של הספרייה הציבורית באבו סנאן, הקמת וועד צעירים יישובי בבקה אל גרבייה והקמת מעבדה בבית הספר בערעה.

11.4 תובנות:

- הגיוס נעשה על ידי בתי הספר עצמם, אשר בוחרים בד"כ קבוצות ברמה גבוהה ובהתאם לכך משתפים פעולה במהלך הפרוייקט. יש ביקוש רב הרבה יותר מאשר יכולת המימון של הפרוייקט.

- קיים חוסר מודעות כמעט מוחלט לכל הנושא של מנהל תקין ואזרחות פעילה - הצעירים מעולם לא שמעו שהרשות המקומית אמורה לשרת אותם, לא מאמינים שהם יכולים לשנות, שיש להם לגיטימציה ואפילו חובה אזרחית לעשות זאת.

- משתתפי הפרוייקט עוברים תהליך העצמה מהיר ומרשים מאוד, אשר בחלק מהמקומות הוביל מיד להגברת המעורבות שלהם וליחזמה קבוצתית של בניית פרוייקטים קהילתיים, מול הרשות המקומית וכן הלאה. כלומר - הפוטנציאל הקיים בצעירים אדיר אך הם זקוקים לדחיפה ולתהליך לימודי כדי ליישמו שכן אין להם את הידע, השפה או הכלים הדרושים לכך.

12 | פרזנטנס

12.1 רקע על הארגון: הארגון עוסק בסגירת הפער בין קהילות מוחלשות ופריפריאליות לבין אומת הסטארט-אפ. על פי רציונל הפעולה, "בזמן שאומת הסטארט-אפ משגשגת, אי השוויון הסוציו-אקונומי גדל במהירות.... זוהי הדרך שלנו להשוות את נקודת הפתיחה, ליצור הכלה וגיוון ולצמצם פערים סוציו-אקונומיים." הפעילות מתמקדת בצעירים מקהילות מגוונות בפריפריה הגאוגרפית והחברתית דרך בניית קהילה אשר כוללת מפגשים מקומיים, אירועים, סדנאות וסיורים ובעזרת מאיצי היזמות בירושלים, בתל-אביב, ביפו ובחיפה. העמותה מפעילה גם תוכנית לנוער בשם 'סטארט-אפ סקול' אשר חושף נוער בתיכונים בפריפריה לאפשרויות של 'אומת הסטארט-אפ' וכן מציעה סדנאות, ייעוץ אסטרטגי וליווי להקמת האבים, מרחבי חדשנות וקהילות יזמים.

12.2 רציונל פעילות מרכזי: רציונל הפעילות הינו של "יזמות - ולא מעורבות קהילתית" מתוך תפיסה כי "גם בעיות חברתיות בקהילה שסביבי ניתן לפתור בכלים יזמיים-עסקיים." הארגון מאמין כי יזמות חברתית וטכנולוגית, המבוססת על צעירים מתוך הקהילות המוחלשות עצמן, יכולה להוביל להגברת המעורבות הקהילתית וכן לפתיחה של פוטנציאל שילוב כלכלי של אוכלוסיות אלו, שכרגע מנותקות מהקטר הדוהר של אומת הסטארט-אפ.

12.3 פרוייקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

12.3.1 [Made in Jaffa](#) - היא תוכנית לקידום יזמות בקרב צעירי יפו, בהובלת פרזנטנס ובשיתוף סיטיבנק ועיריית תל אביב יפו. מטרת התוכנית הנה "לפתח קהילה יזמית ביפו, שתתקיים לצד ובשיתוף האחות הגדולה והמצליחה תל אביב", על ידי חשיפת האוכלוסייה היפואית ליזמות. התוכנית מתחילה בעבודה בתיכונים ולאחר מכן ל"תוכנית הקהילה" עבור צעירים בני 18-35 דרך מרכז הצעירים של יפו. המשתתפים מוזמנים להרצאות וסדנאות, למפגשים עם מנהיגים מקומיים מעוררי השראה וכן הלאה.

12.3.2 מאיץ היזמות היפואי: מיון של חלק ממשותפי התוכנית למאיץ, הבנוי מתוכנית מקצועית אשר מלווה את הצעירים והמיזמים משלב הרעיון ועד הפיכתו למציאות, וזאת באמצעות הרצאות מומחים וליווי מקצועי של מנטורים בכירים מהתעשייה, וכולל כיום 16 יזמים צעירים.

12.4 תובנות:

- יש קושי רב יותר בגיוס צעירים ערבים לתוכניות משאר בגיוס צעירים יהודים מוחלשים משום שיש חוסר אדיר בידע בקרב נוער וצעירים ערבים לגבי מושגי היזמות, מחפשים קיצורי דרך ולא מבינים מה הצורך בכישורים רכים או התנדבות, אלא אם כן "יש בזה משהו בשבילי".

- דווקא חלק מתלמידי התיכון המתקשים יותר הופכים ליזמים טובים יותר כי הם "פחות קונפורמיים ומחפשים לאתגר את החברה".

13 | ארגון סנד

13.1 רקע על הארגון: ארגון סנד הוקם בשנת 2012 ונרשם בשנת 2014 בג'ת. מטרת העמותה לתמוך באיכות החיים של נוער וצעירים ולחזק את הקהילות המקומיות - בעיקר באזור המשולש - ע"י מתן כלים לחיים טובים ולאזרחות פעילה של

נוער וצעירים, וע"י מתן פלטפורמה להתארגנויות של נוער וצעירים בקהילות אלו. העמותה עובדת עם נוער וצעירים בגילאי 15-29 בנושאים של חינוך איכותי, מנהיגות צעירים, יזמות צעירים, מעורבות צעירים בתהליכי קבלת החלטות וכן הלאה.

13.2 רציונל פעילות מרכזי: הארגון פועל כ"ארגון תשתית" לקדם איכות חיים ואזרחות פעילה של צעירים ערבים מאזור המשולש במגוון של נושאים על ידי שתי מתודולוגיות מרכזיות - תמיכה והכשרה של צעירים באופן אינדיבידואלי (בעזרת מרכז למידה, חינוך בלתי פורמאלי, אינקובטור ליזמים צעירים) וכן ע"י מתן עזרה ופלטפורמה ארגונית לקבוצות צעירים אשר מעוניינות להתארגן לכדי יזמות קהילתית או עמותות צעירים חדשות (למשל הקהילות הערביות של קרן שח"ף). העמותה מפעילה גם תוכנית חינוך בלתי פורמלית לנוער ביישובים במשולש תחת הכותרת "מנהיגות מקומית מעודדת יזמות קהילתית".

13.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

13.3.1 מד איכות החיים של צעירים במשולש: מחקר שהתקיים ב-2018 בקרב 433 צעירים וצעירות מ-13 יישובים, כאשר 88% מעם היו בין גילאי 18-23. המחקר בדק את מאפייני הצעירים מגוון היבטים של איכות חיים, ביטחון אישי ומימוש עצמי.

13.3.2 מרכז הכשרות: מעניק הכשרות בתשלום מסובסד לארגונים מקומיים מאזור המשולש בנושאים כגון גיוס משאבים, אסטרטגיה ארגונית, בניית תוכניות עבודה וכן הלאה, כמו גם לצעירים המעוניינים לפתח את יכולותיהם האישיות.

13.3.3 אינקובטור: מיועד לצעירים ערבים אחרי תיכון המעוניינים לקדם יזמות קהילתית. בכל שנה נבחרים 10 יזמים צעירים מהמשולש, המקבלים מגוון כלים שחסרים להם כגון קידום אינדיבידואלי, עבודה בצוות, ניסיון בעבודה מול רשות מקומית, הכרת העולם המוסדי בישראל. האינקובטור מפעיל גם את הרכזת של הקהילות הערביות של קרן שח"ף וסנד משתמש כארגון התשתית לצורך כך.

13.4 תובנות:

- מעורבות אזרחית קשורה קשר הדוק לנושא הזהות ו"אין מה לפחד מהעיסוק בכך". חשוב לבחון כציד הצעירים המשתתפים בפעילות מגדירים עצמם ויש לאפשר להם לבנות הגדרות אלו בעצמם.
- מעורבות קהילתית ואזרחות פעילה דורשות שהקהילה תבנה עבור עצמה את הפרויקטים והתהליכים, ולכן יש חשיבות רבה בפיתוח היכולות בשטח ובניית מודלים ברי קיימא שאינם מנוהלים מתוך משרדי הממשלה עצמם.
- אחד האתגרים המרכזיים הוא בניית רשת של בוגרים - לארגון כ-400 בוגרים שהשתתפו בתוכניות השונות עד כה, ונשאלת השאלה - איך הופכים אותם לרשת, לקהילה, לבניית פעילויות המשך?

14 | שותפויות קרן רוטשילד

14.1 רקע על הארגון: הארגון, אשר הוקם על ידי קרן רוטשילד קיסריה ב-2016, מפעיל מספר תוכניות ארציות התמקדות בהשקעה בצעירים מובילים ממגוון הקבוצות בחברה הישראלית. תוכניות אלו כוללות כיום את קו הזינוק, שגרירי רוטשילד, תוכניות הצוערים, מכון מנהיגות מסאר, תקווה ישראלית באקדמיה ותוכנית מובילים באקדמיה.

14.2 רציונל פעילות מרכזי: "טיפוח צעירים מובילים, בעיקר מן הפריפריה החברתית-גיאוגרפית. ... הקמת עתודה של מנהיגות צעירה, ומגוונת בעיקר מהפריפריה החברתית והגיאוגרפית, אשר תשתלב בעמדות השפעה בחברה הישראלית ותקדם תהליכי שותפות בין הקהילות השונות המרכיבות את החברה הישראלית."

14.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

14.3.1 מכוני המנהיגות מסאר: שני מכוני מנהיגות שקמו תחת תקנת המנהיגות החדשה של מנהל חברה ונוער - הראשון הוקם ב-2018 בכפר קרע, והשני ב-2019 בעראבה (עובר בשנה הבאה לערעה). המכונים כוללים כיום 50 משתתפים סה"כ ומקדמים חזון של התפתחות אישית, ידע, עשייה ומודעות חברתית, כלים להובלה ולמנהיגות וגשר להשכלה גבוהה. פונה לאוכלוסייה ברמה גבוהה המעוניינת להמשיך לאקדמיה ולהפוך למנהיגים. התוכנית כוללת יום התנדבות שבועי - בד"כ בקבוצות ולא כיחידים.

14.3.2 תוכנית שגרירי רוטשילד: תכנית מנהיגות חברתית של שלוש שנים, המיועדת לסטודנטים לתואר ראשון מהפריפריה החברתית - גיאוגרפית. מטרת התוכנית: לאתר, ללוות, להכשיר ולרשת את דור המנהיגים והמנהיגות החברתיים הבא בחברה הישראלית. התוכנית כוללת התנדבות של 6 שעות בשבוע בשנתיים הראשונות ופרויקט התנדבות בשנה השלישית. 20% מהתוכנית הם סטודנטים ערבים.

14.3.3 תוכנית קו לזינוק: הוקמה בשנת 2002, ומאז פועלת להכשרתם של צעירות וצעירים מצטיינים בפריפריה החברתית והגיאוגרפית להובלה ולשינוי חברתי. התוכנית פועלת לאורך 10 שנים (גילאי 15-25), בשלושה שלבי הכשרה: שלב תיכון; שלב שירות (צבאי או לאומי לצעירים יהודים) או מעורבות וקהילה (לצעירים ערבים); שלב אקדמיה וקריירה. התוכנית כוללת מגוון רחב של פעילויות: מפגשים קבוצתיים, סדנאות, מפגשים עם דמויות מפתח, פיתוח יזמות חברתית, ליווי אישי, מאיצי עשייה חברתית ועוד. קבוצות התוכנית פועלות בפריסה ארצית רחבה בחמישה אזורי פעילות, במעל ל-70 רשויות מקומיות ומועצות אזוריות בקבוצות מעורבות של יהודים וערבים.

14.3.4 הסוללה - תוכנית בוגרים: קול קורא לכל בוגרי תוכניות שותפויות רוטשילד להגיש מיזמים חברתיים. הזוכים מתקבלים למאיץ יזמות חברתית ומי שמסיים מקבל פרס כספי מהקרן לביצוע הפרוייקט.

14.4 תובנות:

- רוב התוכניות פונות לקהלי יעד ברמה גבוהה או אפילו גבוהה מאוד. במסאר - מעט יותר מגוון אוכלוסייה.
- הנושא של "מעורבות אזרחית" הינו חלק מהתחום של "עשייה חברתית" שיכלה להיות גם אישית ומקומית יותר, ופוליטית פחות. ככל שהמשתתפים מתקדמים בתהליך - הם מתחילים להסתכל לכיוון אקטיביסטי יותר של מעורבות אזרחית, ואז יכולים ליזום, למשל, הפגנה נגד אלימות.
- תקנת מכוני המנהיגות כוללת רק 4.5 מיליון ₪ המתחלקים בין יותר ויותר מכונים, ומהווה רק 230% מהוצאות מכוני מסאר.
- חוסר האיזון הגדול בין גברים ונשים בכל התוכניות - "משום שלגברים יש אלטרנטיבה לעבוד ולעשות כסף מהר, ונשים משקיעות בלימודים". חוסר איזון זה יוצר עיוות חברתי חמור המוביל לתופעות חברתיות שליליות ביותר כגון נישואי פוליגמיה, גירושין ואף אלימות.

14.5 מחקרי הערכה:

מחקר הערכת בוגרי שנה ראשונה של מכון המנהיגות מסאר, בוצעה ע"י חברת "משתנים יעוץ ארגוני והכשרה".

15 | יוזמות אברהם

15.1 רקע על הארגון: יוזמות אברהם - לשעבר "קרן אברהם" הינו אחד מהארגונים הוותיקים ביותר בתחום קידום החברה הערבית וחברה משותפת בישראל. זהו ארגון משותף יהודי-ערבי הפועל "לשינוי חברתי ולקידום שילוב ושוויון בין יהודים וערבים אזרחי ישראל, למען חברה משגשגת, בטוחה וצודקת", בשלל תחומים כולל חינוך, מאבק באלימות, זכויות, חינוך לחיים משותפים, מנהיגות וכן הלאה, בפריסה ארצית. לארגון וותק רב בקידום מעורבות אזרחית של צעירים ערבים, הן משום שהיה מעורב בקידום תוכניות "שנת קהילה" יחד עם ארגון אג'יק, והן במגוון תוכניות של קידום העצמה ומעורבות פוליטית - בקרב צעירים וצעירות מהחברה הערבית בפרויקט שקידם השתלבות צעירים וצעירות בבחירות לרשויות המקומיות ונקרא "צועדים אל העתיד".

15.2 רציונל פעילות מרכזי: הארגון מקדם מעורבות אזרחית של צעירים במסגרת המאבק באלימות בישובים הערבים, הכולל עבודה עם ומול המשטרה והרשויות המקומות וכן הכשרות לצוותים החינוכיים בבית הספר. במסגרת זו מתקיים "קורס הביטחון האישי", שמטרתו "הנעת שינוי up-bottom באמצעות קבוצות של נשים

ובני/ות נוער. הפרוייקט פועל "להסיט את המשתתפים לתפיסה קונסטרוקטיבית", להכיר להם את המוסדות הקשורים לביטחון וחירום ולהניע אותם לפעולה קהילתית.

15.3 פרוייקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

15.3.1 מיזם קהילות בטוחות ביישובים הערבים: קבוצות של צעירים בתיכון ושל נשים צעירות בקהילה עוברות מגוון תכנים הנוגעים לביטחון אישי במובן הרחב (כגון בטיחות בדרכים, עזרה ראשונה, הגנה עצמית, מניעת תאונות בבית ועוד) המכשירים את המשתתפים/ות לשמש כמנהיגים/ות בתחום הביטחון האישי בישוב ולהוות סוכני שינוי בקהילה. הקורס כולל 18 מפגשים של שעתיים כל אחד, ומתקיים, לכל אחת משני קהלי היעד האלה, בישובים מג'ד אלכרום, עכו, ג'יסר אזרקא, לוד, רמלה, יפו וערעה בנגב. התכנים כוללים היכרות עם מוסדות החירות (משטרה, כבאות, וכו' וכן תחומים של הגנה עצמית, סכנות ברשת, תאונות ביתיות וכן הלאה. את התכנים מעבירות רשויות ממשלתיות (הרלב"ד, מטה 105 להגנה על קטינים ברשת, רשות הכבאות וההצלה, משטרת ישראל) וכן ארגוני חברה אזרחית (נשים נגד אלימות, "איחוד הצלה", בטרם, "אל הלב" ואחרים). לאחר הקורס, הקבוצות ממשיכות להתנדב בקהילה בקידום נושאים אלו.

15.4 תובנות:

- האלימות בחברה הערבית, המבוצעת בעיקר על ידי- ופוגעת בעיקר בדור הצעיר "מונעת מגורמי עומק בהם יש לטפל". בין השאר מדובר ב"חיים בתוך מציאות אלימה" הן ברחוב והן בבתי הספר, "חוסר במסגרות אלטרנטיביות ותרבות פנאי" ו"תפיסת הצעירים כי חיים באלימות הם הנורמה".

- משבר אלימות זה מוביל לפגיעה בחוסן חברתי של הקהילה. כדי לחזק את החוסן חברתי צריך לחזק את המוכנות להתנדב ואת הקשר עם הרשות המקומית והממסד המרכזי - שכן בקרב הדור הצעיר יש נתק ואי אמון מול המוסדות.

- חלק מהדור הצעיר מוחלש ומנותק עד כדי כך שלא יבוא מעצמו להירשם לפעילות - אפילו אם היא בחינם. לכן נעשים מאמצים מודעים "להגיע אל מי שלא נרשם" על ידי עבודת רכזי השטח. יש חוסר אדיר לא רק באמון אלא גם במידע כיצד עובדות מערכות המדינה, למי אפשר לפנות בכל מקרה של חירום, "מה אני יכול/ה לעשות בנידון".

- הנעה לפעילות קהילתית ובניית יכולות להתנדבות צריכות לפעול תחת הרשות המקומית וברמה המקומית שכן זהו "הממסד המחבר בין הצעירים, שחלקם דור אבוד ונוער מנותק, לבין הממסד".

16 | תנועת תרבות

16.1 רקע על הארגון: "תנועת תרבות מקימה משנת 2006 קבוצות אמנים-מחנכים המיועדים להתיישבות בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל, הרואים במקום את ביתם ומחויבים ליצירה, לחינוך ולתרבות כמרכז משימתם ופעולתם במקום".

16.2 רציונל פעילות מרכזי: המסלול מתחיל מתנועת הנוער תרבות, שם הנוער נפגש בבתי היוצרים - בית לאמנות ותרבות לנוער בשכונה. במהלך השנה מתקיימים מחנות לבני הנוער בהם נפגשות הקבוצות מכל הארץ. המסלול ממשיך לשנת-שירות ולנח"ל ובסיום המסלול מקימים בוגרי הצבא "קהילות תרבות" - קיבוץ אמנים-מחנכים אשר ממשיכים הן את העשייה בקהילה המקומית והן את הדרכת הצעירים שבשלבם המוקדמים של המסלול.

16.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

16.3.1 מכון מנהיגות ריאדה: המכון, הממוקם בכפר כנא, פועל תחת תקנת מכוני המנהיגות של מנהל חברה ונוער ומסיים בימים אלו שנת פעילות ראשונה. המכון מנוהל ע"י שתי מנהלות - יהודייה וערביה - החל את פעילותו עם 30 משתתפי וכיום נותרו 25 המגיעים ממספר ישובים בצפון הארץ. החניכים פעילים שבוע שלם אך אינם ישנים במקום אלא חוזרים הביתה כל יום. הם לומדים מגוון נושאים של מנהיגות, זהות, הכנה לאקדמיה וכן תרבות ואומנות ומפגשים עם ש"שינים יהודים של תנועת תרבות, ומתנדבים בבתי ספר (10 חניכים על כל 2 מדריכים) ובאירועים קהילתיים ביישוב. המשתתפים מקבלים דמי מחייה וצרכים גם לשלם השתתפות.

16.4 תובנות:

- המשתתפים שמגיעים לעיתים קרובות "פשוט מבולבלים ורוצים עוד שנה כדי להחליט מה לעשות בחיים" ומגיעים למכון "ללא כל רקע או שפה של התנדבות". הם לעיתים קרובות "המומים" מהיכולת לדבר על היסטוריה, ערכים וזהות, משום שהם רגילים "רק לשבת ולהקשיב" כפי שלימדו אותם במערכת החינוך הפורמלית ובבית.

- התהליך שקורה בקבוצה כאשר צעירים מחלקים שונים בחברה הערבית נפגשים בפעם הראשונה "הוא הדבר הכי מרגש שקורה אצלנו".

- ישנת מספר בוגרים אשר רוצים להמשיך בשנה הבאה להרחיב את פעילותו של המכון ואולי ליצור קהילות תרבות ביישוביהם.

17 | מהפך-תע"ר

17.1 רקע על הארגון: עמותת מהפך-תע"ר הינה "ארגון יהודי-פלסטיני, פמיניסטי, לשינוי חברתי דרך חינוך והעצמה קהילתית, הפועל למען שוויון הזדמנויות וצמצום פערים חינוכיים וחברתיים". מהפך-תע"ר פועלת במספר קהילות ברחבי הארץ: בשכונת פלורנטין ובשכונת יד אליהו בתל אביב, בשיכונות תלפיות בירושלים, בנוף הגליל, ובישובים הערבים טמרה, יפיע, מע'אר ובקה אלגרביה.

17.2 רציונל פעילות מרכזי: עיקר הפעילות של הארגון נמצאת בקהילת הלימוד, בה סטודנטים מעבירים פעילויות קבוצתיות וחונכויות אישיות לילדים ונוער, תוך עידוד מעורבות ההורים ותושבים נוספים (בעיקר תושבות). המודל ההוליסטי שם דגש רב על התרומה הפעילה של כל מי שלוקח חלק בקהילה: ילדים, תושבים וסטודנטים.

17.3 פרויקטים המקדמים מעורבות אזרחית של צעירים:

17.3.1 קהילות לימוד ואקטיביזם סטודנטיאלי: העמותה מפעילה מרכז לימוד בכל ישוב בו מתנדבים סטודנטים בני המקום, אשר תמורת מלגות חונכים שני ילדים כל אחד. החונכות כוללת הדרכה בהכנת שיעורי הבית, הכנה למבחנים, פיתוח מיומנויות למידה וחשיבה ביקורתית. כמו כן משתתפים הסטודנטים בפעילות חברתית-קבוצתית - מדי שבוע הסטודנטים מקיימים פעילות העשרה בתחומים מגוונים בדגש על זהות, דמוקרטיה, זכויות, שיתוף-פעולה, איכות הסביבה, מנהיגות ומעורבות בקהילה. החונכים נחשפים לעבודה עם אוכלוסיות מוחלשות, תוך קידום שיח של חשיבה ביקורתית, יישום למידה התנסותית וחוייתית, יצירת קשר אישי ומשפחתי וערכים של מעורבות חברתית. צוות מהפך-תע"ר מלווה את הסטודנטים ומכשיר אותם בשיחות צוות קבועות וימי עיון קהילתיים וארציים אשר נועדו להעצים את האקטיביזם של הסטודנטים ולוודא שיש להם הזדמנויות ייחודיות ללמוד. חלק מהמלגות ניתנות דרך פרויקט מעורבות חברתית או מלגות של המכללות והאוניברסיטאות, וחלק בשותפות עם פרח. כיום מפעילה העמותה 60 סטודנטיות וסטודנטים ערבים במודל זה (ועוד מספר דומה של יהודים).

17.4 תובנות:

- אמנם קהל היעד הוא סטודנטים, אך מדובר באוכלוסיית סטודנטים "מוחלשת בקרב האקדמאים" משום שאלו צעירים מהפריפריה שבדרך כלל לא הצליחו להתקבל לאוניברסיטה או לא הורשו על ידי המשפחה להתרחק מהבית, ולומדים במכללות כגון עמק הירדן, יזרעאל, גליל מערבי, אורנים וכן הלאה.

- ברוב המקרים הסטודנטים מגיעים כי חייבים לתת שעות עבור המלגה, אבל אז מתחילים לעבור תהליך של העצמה והתנדבות וחלקם מחליטים להמשיך להתנדב בעמותה גם כשהמלגה מסתיימת.

- המשתתפים מאוד מתרגשים ומופתעים מהתנסות של שיחה קבוצתית על נושאים ערכיים או פוליטיים - מעולם לא חוו זאת קודם, וכן ממפגש עם קהילות אחרות, גם בקרב החברה הערבית. אין להם התנסות בשאילת שאלות, חשיבה ביקורתית, שיח פתוח על עמדות ותפיסות.

- בשל החוסר האדיר במקומות בילוי איכותיים לצעירים - קבוצת ההתנדבות הופכת למקום בילוי עבור הצעירים והם מגיעים לשם גם עבור חיי החברה. זהו מקום לגיטימי לבלות בו ומאפשר לצאת מהבית.

נספח ב' שאלון פתוח לראיונות עם נציגי הארגונים

שאלון זה בוצע על ידי צוות חברת NAS בשיחות זום או במפגשים עם כ-40 נציגי הארגונים שמופו במהלך החודשים מאי ויוני 2020.

1. רקע ארגוני:

- מהם תחומי הפעילות העיקריים של הארגון? היכן נמצא תחום מעורבות אזרחית בכלל פעילויות הארגון?

- מה הרציונל של הארגון בהקשר של מעורבות אזרחית של צעירים ערבים? מדוע אתם עוסקים בנושא? מה ההתפתחות ההיסטורית של החשיבה על תחום זה אצלכם?

2. פירוט פרוייקטים העוסקים בתחום מעורבות אזרחית של צעירים ערבים:

- מהן התוכניות העוסקות בנושא זה? כיצד התפתחו לאורך השנים מבחינת רציונל, היקף, תכנים, מקורות הכנסה?

- מהם המבנה וסדרי הגודל של הפעילות כיום? (מבנה הפעילות השנתי, קהלי היעד והגילאים, מספר משתתפים, מתנדבים, מדריכים, בוגרים..)

- האם קיימים שיתופי פעולה עם ארגונים אחרים? עם משרדי ממשלה? האם אתם מעוניינים בתקצוב ממשלתי? האם אתם מכירים או עבדתם בעבר מול קרנות הביטוח הלאומי ו/או קרן גנדיר?

- מדידה והערכה - כיצד נמדדת הצלחה? האם נעשה מחקר מדידה? האם יש חומרים כתובים על התוכנית?

3. מסקנות ותובנות:

- מהן המסקנות העיקריות של הארגון בהקשרים אלו? מה מצליח ומה לא? מה דרוש? מה חסר?

- מה הם החסמים ליצירתה של השתתפות אזרחית משמעותית, ומדוע לדעתכם זה לא קורה מספיק?

- אילו הזדמנויות אתם מזהים למינוף של התנדבות בכלל ובהקשר של הקורנה בפרט? האם וכיצד ניתן להפוך את ההתנדבות הנקודתית בתקופת הקורנה להשתתפות משמעותית וארוכת טווח?

- אילו סוגי השתתפות הם בעלי סיכויי הצלחה גדולים יותר ומתאימים יותר לצעירים בחברה הערבית? אילו פלטפורמות מתאימות?

- מה הייתם מקדמים כתוכניות עתידיות אם היה ניתן? האם קיימת תוכנית לטווח ארוך?

